

84(2р=Банк)

Ш-14

С 89 50

Хасан Шабиев

КЮЙГЕН ТАШ

НАЛЬЧИК—1968

Хасан Шабиев

КЮЙГЕН ТАП

0568

«ЭЛЬБРУС»
КИТАБ БАСМА
НАЛЬЧИК 1968

Кабардино-Балкарская Государственная научная
Библиотека имени М. Н. Крулской
гор. Нальчик, ул. Могмова, 42

7-3-3
39-68-M

КЮЙГЕН ТАП

Бети бир такъыйкъаны ичинде жюз тюрленеди. Жюреги толуб, эринлери къалтырайдыла. Башын ёрге кётюралмайды. Букъминатны сорууларына да эриниб жууаб этеди.

— Атанг хариб келгинчи ары барма, жашчыкъ, анга аламат ушайса. Ол бир кесек сабыр акъыллы адам болуучу эди. Санга ушаш, сатмай, сёзюн бермеучю эди, — деб Букъминат Жамалгъа жүрек халаллыгъын ачады.

...Жамал ишден къайтханда ала юйге келиб тура эдиле. Ол Окъубну кёргенине къууанды, тансыкълады. Букъминатха да терс къарамады.

— Анча жылны ичинде бир келмей тургъаным ючюн кечгинлик бер, — деб Букъминат, Жамалгъа къор-садагъа бола, сёзюн бардырады. — Къатын алгъанда айтдырмагъанынг ючюн'а кесинг терссе. Мени жокъламасанг да, жангыз къарындашынга билдирирге керек эдинг.

...Окъуб Жамалны къатындан кетмейди.

«Уллу болгъанды, хайырсыз, алай муну чачы не тукъумду, буз ургъан бахча кирик. Тизгинсиз гяур, бир бёлек кюн мени бла турсанг, ийманынгы жыярем...» — деб ойлайды Жамал.

Букъмнат, аузу сёлеше тургъанлыкъгъа, эки кёзюн юню къабыргъаларындан алмайды: «Бир отоуда окъуна эки кюйюз, эки шкаф, юй тубюнде да кюйюзлери...»

— Жашчыкъ, насыбынгы аллах кыызгъан-масын, — деди Букъмнат. — Келин'а ишлей-миди?

— Хау.

— Тауча билемиди?

— Ангылайды.

— Олтур, келин. Кёлюм бла айтама. Туугъанлы да келинине аман къайын анадан сүй-мегеним жокъду. Олтур. Тыс... Кет-кет, э, кыыз, черкес тилими да ачдырдынг.

...Къонакъла къонакъ къанганы ортагъа алгъандыла. Келини, къоймай, аракъычыкъ урт-латханлы, Букъмнат бютюн да бек жаншайды. Келин Букъмнатны сёзюне тынгылай, дунияда андан халал ана жокъ сунады.

— Окъуб, сен'а къарындашынгы табханлы къалгъанланы бир да кюсемейсе, — деди Букъмнат. — Тюз этесе, аллах бир биригизден айырмасын. Жашчыкъ, сен жиберген костюмну Окъуб, омакълыкъгъа болмаса, киймейди. «Сау болса, жашчыкъ энтда да алыр, кий!» — деб да кюрешеме, алай унамайды...

Кече, сагъат онладан атлагъан кезиуде, телефон зынгырдады.

— Тынгылайма, — деди Жамал.

«Жолдаш инженер, заводдан сёлешибиз. Экинчи цехде бир станок тохтагъанды да, иш-леталмай турабыз» — деген ауаз эштилди.

— Бусагъат жетейим, — деб жууаблады да, Жамал терк окъуна кийинди.

— Кече ортасында къайры бараса, жашчыкъ, — деди Букъминат. Жамал жукъ айтмады, юйден терк чыкъды.

— Ёлюб къалайым андан эсе, кече да тынчлыгъынг болмай, Окъубну да ала бар биргенге.

— Угъай, угъай, мен бусагъат къайтама.

...Эки-юч кюнден сора къонакъла юйлерине тебретиле. Жамалны къатыны къайын анасын къууандырыр ючюн къоймады.

Къонакъла кетгенден сора Жамалны къатыны эрине:

— Сен хар заманда «Къасиет апа» деб турган болмаса, бу анангы хазна сагъынмайса. Нек этгенинги уа билмейме. Бу къалай ариу тилли, адебли адамды, — деди.

Къатыныны сорууу Жамалны жүрегине ийне болуб чанчылды. Чач туклери ёрге сюелдиле. Сабий заманы эсине тюшюб, аркъа жиклери титиредиле. Терен ахтыныб, хариб сен, билмейсе да, айтаса дегенча, къатыныны кёзюне мудах къарады. Кесини сабийлиги къалай ётгенини, ол адамлагъа къалай къыйын жол бла къошулгъаныны юсюнден алыкъа юй бийчесине айтмагъаны ючюн кеси кесинден юялды.

— Анамы ёлген кюню эсимдеди, — деб сёзюн башлады Жамал. — Юйде атам бла кесим къалган эдик. Манга къарар адам болмагъаны себебли, атам мени да, юйде къоймай, къошха элтеди. Къойчула мени бек ариу кёредиле. Кезиу-кезиу эркетедиле. Ат бойнуна алыб ойнатадыла. Ким биледи, сабийлей ёксюз къалгъаныма жанлары ауруй болур эди. Элге тансыкъ болганма десем,

атам Къасиет апалагъа элтиб, алада къоюб, эки-юч кюнден дагъыда келиб къошха элтиучю эди.

Къасиет апалары бизни къоншуларыбыз эдиле. Жолболду ака бла Къасиет апаны жанлары-тинлери мени бла ойнагъан, мени эрке-летген болуучу эди. Анам хариб сау заманда окъуна ала, ойнаб, мени юйлеринде букъдур-сала, анам къайгъы этиб айланыучу эди. Артада анам, мени излеб кюрешмей, чалы башын-дан: «Къасиет, ол жашны бери жиберчи», — деб къоюучу эди.

...Анам ёлюб, жыл бла жарым чакълы озгъан болур эди, бир жаз башы ингирде бизни юйге кишиле келдиле. Ала кёбге дери хапар айтыб олтурдула. Мен да атамы тобугъуна къабланыб, ол кишиле кетгинчи, жукъусурай да, аяза турдум. Къонакъла «Бу сабийни да, кесинги да къыйнаб турмай, юйдегили болур-гъа керексе» деб къысханларында, атамы амалсыз болгъанын унутмагъанма. Кёзлеринден баргъан жилимукълары къара мыйыкъ-ларын жибитген эдиле. Ол кечени юсюнден энди сагъыш этеме да, баям, атам анам харибни эсине тюшюрген болур эди.

Бир бёлек кюн озду. Беш-алты адам бизге бу сен кёрген къатынны келтирдиле. Юйде шапалыкъ этген тиширыула да бардыла. Лёкъумладан тойгъаныма къууаныб, мен да от башында олтурама...

Букъминат мени юсюме, башыма да иги къарайды. Несин айтаса, бир затдан да керекли этмейди. Аны ол халын кёргенде атам да

кьюуанды. Къошха кете туруб: «Мен келгинчи хайт деб туругъуз», — деучю эди.

Кюнле, айла оза баргъанлары сайын, Букъминатны халы тюрлене башлайды. Жумушха жиберген жеринде кёбюрек иш къалсам, къаргъышдан сояды. Артдан артха туююб да башлады. Аны ол къылыгъын атам билмейди. Окъуб туугъандан сора уа — эки къолум бешик къулагъындан айырылмайды. Бир ыйыкъны ичинде школдан эки-юч кюн къалгъан заманларым болгъандыла.

Мени жюрегими жабсаргъан жалан да Къасиет апа бла Жолболду ака болуучу эдиле. Жолболду ака кёб кере саугъала алыб кьюуандыргъанды. Ат бойнуна миндириб, экинчи бригадагъа дери элтиб къайтыучу эди.

Къасиет апа бла Букъминат бек шуёхладыла. Кертиди, Къасиет апа алыкъа Букъминат манга жетдирген къыйынлыкъны билмейди. Экиси да жюзюм терекни тубюнде олтуруб, кёб затны юсюнден ушакъ этедиле. Мен да, бешик къулагъына жабышыб, алагъа тынгылайма.

«Букъминат, сен къалай насыблыса. Эки жашынг барды, — деучю эди Къасиет апа. — Мен ёмюрюмде бир сабий кёрюб ёлсем, ёлгенди деб бир киши жилямагъа эди. Къайда манга аллай насыб. Аллахны да кёб терс ишлери бардыла».

«Тоба де, э къыз» — дейди Букъминат.

«Керти айтама, аллах бирди. Бирлеге он, онбеш сабий береди да, бирлеге уа жангыз да угъай».

Къасиет апа кесини кёб кюнлерин жалан да аллай ушакъ бла ашырыучу эди.

Бир жол тюкеннге барыб, сапындан къайтхан ахчаны тюшюрюб келдим. Ай, аллай къатын айлансын юсюнге. Ахчаны табыб кел деб, босагъадан тышына тюртюб жибергенинде, аягъым абыныб, жухум ташха тийиб, кёзлерим от чакъгъан эдиле. Ол кюн болмаса, не уллу къыйынлыкъ кёргенде да, жилигъанма деб билмейме. Бурнумдан къан агъа эди. Мени тауушуму эштиб, Къасиет апа мычымай жетди. Ишни баямын билгенден сора, Букъминатха да дунияны амамын айтыб, мени юйлерине алыб кетди. Ол да мени бетими жууб башлагъанлай, Букъминат эшикден уу жилинча кирди:

«Итден туугъан, быллай, аллай, — деб Къасиет апагъа айтмагъаны къалмай, мени билегимден кесине тартды. Энтда да урубму жибереди деб, мен Къасиет апаны этегине чулгъандым. Ол мени баууруна къысды. Алай Букъминат, аузундан от чача, мени сюйреб алыб кетди...

Мени юсюм бла, Къасиет апаны бла Букъминатны шуёхлукълары бузулду.

Атам хариб, уруш салгъан жарасы ашланган болур эди, эсде болмай тургъанлай ёлдю. Андан сора манга келген кюнню уа душман да сынамагъа эди.

Бир кюн Окъубну, къалай болгъанын бюгюн да билмейме, бешикден аудурдум. Алайлай, Букъминат, таба тубюнде сыгын отха салыныб тургъан, къызгъан къычхачны сермеб аркъама урду. Къычхач жалан билегиме тийгенде кёзлерим къарангы этдиле. Билегимде сен тохтамай соруб туруучу кюйген тап ма олду.

Андан сора юйде турмадым. Къасиет апа-

лагъа барыб, андан кетерге унамай тохтадым...
Къасиет апаны жумушакъ къоллары бюгюн да
башымы сылагъанча болуб турадыла. Жол-
болду аканы огъурлу, акъыллы сёзлери уа бю-
гюн да ишими алгъа барыууна онг бередила.
Аланы къыйынларын къайтарыргъа битеу жа-
шауум дэ жетишмез...

Жамалны къатыны, бу огъурсуз хапарны нек
айтдырдым, жүрегими нек кюйдюрдюм, бу-
сагъатдан ызындан барыб Букъминатны бетин-
е тюркюрейим, деб ажым этди.

— Озгъан затланы барысын да унут. Баш-
ханы мен билмейме, Окъуб ёксюздю. Окъууну
бошагъынчы, анга болуша туругъа керекди.
Ол — бизникиди. Жетсе, ангылар.

□

ТАШКЕПЮР

Кюн чомарт къыздырады. Тёгерекни чарс
этиб, кёзлеринги къаматады. Мадинахан бла
мен да, жол жанында тереклени салкъынына
къысылыб, барабыз. Мадинахан деб сабийлени
анасына айтама. Баргъан Огъары элде жууукъ-
ларыбызгъа этерикбиз. Солуу кюнледе ахлу-
ларыбызны жокълай туруучубуз.

Ташкёпюрден ётдюк. Суудан ургъан сал-
къын аяз жүрекге, къалай эсе да, бир хы-

чыуунлукъ берди. Мадинахан артха туракълады.

— Нек тохтадың? — дедим.

— Абдул, мен бусагъат... бир кесек сабыр бол.

Жуууна тургъан сабийлени къатларына барыб сюелди. Мен да сакълайма, ол да жеринден тебмей турады. Бир заманда манга айланыб:

— Былай келчи, — деди.

— Не болгъанды?

— Элдарны къарындашындан туугъан жашчыкъгъа бир къара. Алышынмай Элдарны гитче заманы.

— Анга мен да хар заманда эс буруучума.

— Элдар бла сен Ташкёпюрден бир бирге эришиб секириучюгюз эсингдемиди?

— Сени да чашчыгъынг кёзлеринги жабыб, кокабашчыкъ болуб, бизге къараб туруучунгу да унутмагъанма.

— Ой, сен'а...

— Бир жол Элдар Ташкёпюрден суугъа секиргенлей, аягъын аурутханда сен, къолчукларынгы ушатыб, аны байларгъа кюрешгенинг да эсимдеди. «Мен врач боллукъма» деб, тохтамай махтаныучунгу да...

— Сиз кёреем махтанмагъан'а. Лётчик боллукъма, деб биринг, мен'а инжинерликни сайлагъанма, деб экинчинг.

— Тюз айтаса, бизде муратына жетмей къалгъан жалан да Элдар болду.

...Ючюбюз да элде онунчу классны бирге бошагъан эдик. Мадинахан мединститутха,

Элдар бла мен'а пединститутха окъургъа кирдик. Ол замандагы жарыкълыгыбызны, къууанчлы жашауубузну юсюнден айтыргъа кереклиси да жокъду. Жашлыкъ!

...Уруш башланды. Кёб турмай, повестка алдым. Бир бирден айырыллыкъ ахыр кечебизде тенгле, жыйылыб, тансыгыбызны алалмай, тангыбызны жукъусуз атдырдыкъ. Мадинахан-ны Элдаргъа аманат этгенимде, аны кёлю толуб, аузундан сёз чыгъармай, кёзюме къараб, кёбге дери турду. Баям, ол: «Ой, хариб, мени урушха бармазлыгымы уа санга ким айтханды», — дей болур эди.

— Къоркъма, Абдул, мен саулукъда Мадинахан... — эринлери къалтырай, Элдар бойнумдан къаты къысыб, къучакълады.

...Тенглеримден письмо ала турдум. Бёлек заман озду. Элдар да, Мадинахан да письмону урушдан жибериб башладыла. Насыбха, экиси да бир жерге тюшген эдиле.

Бусагъатда Мадинахан, чал башын да суу аязчыкъ тарай, Ташкёпюрню къулагъында сюеледи. Жашчыкъла, бир бирлерин къууушуб, Ташкёпюрден суугъа секиредиле да, кёпюрню тебен жанындан шорха къатыш чыгъадыла. Чыкай-чыкай этиб, къулакъларына кирген сууну чыгъарыргъа кюреше, чашчыкъларын артха сылай, жагъада къызчыкъла бла бир бирлерине суу чачыб ойнайдыла.

— Манга Элдарны эгечи деген болмаса, атымы окъуна айтмай эдиле, — деб башлады Мадинахан хапарын. — Мен палатада хазна болмайма. Уруш майданла... Ал кезиуледе жунчуб, жиляб, кишиге болушлукъ эталмайма.

зын басыб, терлегенлери барыб жетди. Къууаннгандан, жиямукъларымы тыялмай кёбге дери турдум.

...Барыуубуз алгъады. Душман, хауле ит кибик, чыкъгъан жерин жокълаб барады. Парийле артха къачадыла. Фашист Нарва сууну ол жанына ётюб тохтады. Не кючюн да салыб, от ачады. Болса да кёкден, жерден да атыб, бизникиле душманны жунчутадыла...

— Мени ызымдан, алгъа! — деб кычырды командир. Совет солдатла, лячинлеча, алгъа батыр тебретиле. Байракъны элиб баргъан офицер жыгъылды. Элдар байракъны аны къолундан алыб: «Алгъа!» — деб кычырды. Офицер мен болушурдан чыкъгъан эди... Кёбюсюнден артха къалмай барама. Окъла къатым бла чуулдаб озгъанлыкъгъа эсиме да алмайма.

...Элдарны аугъанын, байракъны башха адам алгъанын эследим. Аны къатына терк жетиб, къолларым къалтырай, кёлегин ёрге этиб, жарасына къарадым.

— Мадинахан, сенмисе? Болушаллыкъ туюлсе... Элдар, чиммакъ тишлерин ачыб, къаны къуруб тургъан эринлерин азчыкъ ишартханлай къалды.

□

ГУЛОЧ ТЫЯКЪ

Ол юйге киргенде, бюгюнлю терлегенлери барыб, суу-салам болуб тургъан Чукуна жарыды. Тёшекден белин ёрге кётюрдю. Жастыкъ тюбюнден къол жаулугъун чыгъарыб, чачы кетиб, тёппесине дери миялача жылтырагъан башыны терлегенлерин сюртдю. Башы агъарыб, бир кесекден'а чюгюндюрча къызарды. Тамырлары багъаналача билиниб тургъан къоллары кълалтырай, мыйыкъларын сыйпаб, къарылгъан ёню бла айтды:

— Самат, тюненели бери кълайда кёрюнмейсе? Ауругъан адамгъа уа алай бек жарсырыкъ болмазса дейме.

— Чукуна, алай айтма. Тюнене правленде тилегендиле да, бир кълауум жашны да элтиб, Чегет башында кълый орунланы жарашдырыргъа баргъанма. Бюгюн да сени ючюн келгенме ансы, ишибизни тамам этмегенбиз.

Саматны бла Чукунаны мыйыкълары, алышынмай, бирге ушайдыла. Кертиди, Саматны чачы, чиммакъ болгъанлыкългъа, кълалынды. Мыйыгълы, сакълалы уа артыкъ бек агълармагъандыла. Мыйыкъларыны кълыйырлары бурма айланыб, кълулакъл артларына жетеди дерсе. Бети токъл болгъланы себебли, кълууатлы кёрюнеди. Кълартны ёсюмюне, тизгинин жълйгъланына киши шарайыб табарыкъ тълуюлдю. Мыйыгълыны эрнине жетген жери гълых кълыркълылыбды. Сёлешген заманда аузунда алтын тиши кёрюнеди.

Самат ёшюн хуржунундан, кыйырында то-
гъайчыгына да сынжырчыкъ тагылыб, бир
уллу сагъатны чыгъарды. Ол аны несине эсе да
тийгенлей, сагъат аз таууш этиб ачылды.

— Сагъат онекиге ишлегенди. Кетейим,
тынч кечели болугъуз, — деб, Самат ёрге кё-
тюрюлдю. — Хайт де, Чукуна, ауруугъа кеси-
нги хорлатма...

Самат кетди. Ол кетгенден сора, эртдеги
шуёху бусагъатда ёшюн хуржунундан чыгъа-
рыб къарагъан сагъат Чукунаны эсине кёб зат-
ланы тюшюрдю. Кыйын кюнле, тенглени элия
оту кибик жаннган жашлыкълары...

Бир кюн'а мен аны кёре баргъанымда Чуку-
на ол хапарны манга айтды.

«Андан бери кёб заман озгъанды. Болса да
жашау атха миниб тюшгенча да кёрюнмейди.
Орамда Самат бла ашыкъ ойнаучу заманым
юч-тёрт кюн мындан алгъа болгъан сунама.
Бусагъатда манга «Акъсакълал» деген болмаса,
Чукуна деб киши да айтмайды.

Самат бла мен сабийликден бирге ёсгенбиз.
Аны атасы Хажимурза элде къан къайнатхан
адам болгъанды. Кёб жалчы тутуучу эди.
Халкъны алдаргъа тюлкую эди, къанларын да
иче эди.

Тейри, жангылмасам, ол заманда Саматха
бла манга онючюшер жыл толгъан болур эди.
Ол жыл десем да, Локъман ёлген жыл. Локъ-
ман да бизден тамата туююл эди, алай бёкем,
бизден эсе къарыулу эди.

Ёксюз, къарар адамы болмагъаны себебли,
Хажимурзаланы кёшларына барыб, бузоула

кюте, башха жумушла эте, башын кечиндире эди.

Кёк чебгени, ариу хазырлары, бөлбауу, къамасы, башлы чурукълары, гелефей кёнчеги бла, акъ башлыгъыны къанатларын имбашлары бла эншге бошлаб, къаратор ажирге да миниб, Самат орам бла ёрге айланса, биз анга сукъланыб къараучу эдик. Алай Саматны бир заманда да махтаныб кёрмегенме. Тенглерине игилик этер ючюн, тау артына ауар эди.

...Кюз арты. Малла къышлыкълагъа къайтхандыла. Алысын инчикден ёрге озубду. Кюнлюмде, чегетде да мал сюрюуле кёбдюле. Къоншу сюрюулени малчылары, бир жерге жыйылыб, ушакъ этедиле... Ала Хажимурзаны къолдан ёрге айланнганын кёрюб, къушдан къачхан тауукълача, төгерекге чачылдыла. Хар ким кесини сюрюуюню къатына барыб тохтады. Хажимурза сюрюучюлени кимине сёлеше, кимине жукъ да айтмай, ёрге озуб, атдан тюшдю. Хар затха да эс буруб, дагъыда ёрге атланды.

Ол Локъман тургъан къошха жууукълашды. Къошну ичинден къара тютюн бла бирге хорусмах ийис чыгъады. Адам къымылдаб кёрюнмейди. Хажимурза атны жюгенин бошлаб, къамичи бла къатылды. Къошну къатына женгил жетди.

Гулоч тыягъын да къолуна алыб, атдан тюшдю. Къошну ичи кюе эди. Къош хабчук къамичи таууш этиб кюеди. Быкъыгъа жайылгъан кийизни салкъынында жукълаб тургъан Локъман, Хажимурзаны ат аякъ тауушундан элге-ниб, юянды. Кёзлерин уууб, төгерегине сакъ

къарады. Къара тютюнню эслегенинде, кёзлери алас-булас кёрдюле. Хажимурза да былайда, юйюне къан жауду, эшиги къуругъанындан да бек къуруду.

Хажимурза къошну эшигинден къараб, отну ёчюлталмазлыгъын билиб, артха айланды.

— Ай, итден туугъан! Харамдан туугъан харам! Мюлкюме от салыб, атангы башынамы сюелесе?!

— Жукъ... лаб къалгъанма...

— Мен сени жукъунгу аяздырайым!

Хажимурза Локъманны гулоч тыягъы бла сермеди. Жаш кесин къоруулай, бир жанына секирди. Хажимурза, къутургъан бугъача, Локъманны ызындан болду. Жаш, къача барыб, ит тегенеге абыныб, бауурундан жыгъылды. Хажимурза тыягъыны къыйырындан тутуб, гулоч жаны бла Локъманны къулакъ жанына урду. Локъман гыжы болуб, сыртындан тюшдю. Хажимурза Локъманны къулакъ жанына биягъы тыякъ бла, керилиб, дагъыда урду.

Жарлы жашны аузундан кёмюкле келдиле. Анасындан аш сакълагъан кёгюрчюн балача, аузун терк-терк ачды. Жиялумкълары жипи этген кёзлерин къысды...

Хажимурзаны уууртлары макъа быдырыча къымылдай, артха айланды. Кёзлерин терк-терк къыса, бир жерде туралмай, ары-бери жүрюйдю.

Къошдан чыкъгъан къара тютюнню эслеб, сюрюучюле бирер-бирер чабышыб жетдиле. Отну ёчюлтюрге кюрешдиле. Алай, къошда адам къолуна алырча хабчукъ къалмай кюйдю.

Сюрюучюле Локъманнга болуру болуб тургъанын эслеб, амалсызгъа къалдыла. Хажимурзагъа чамланыб башладыла.

— Мен тиймегенме. Кеси абыныб, башын ташха ургъанды.

— Ётюрюк айтаса, Хажимурза!

Хажимурзаны къоллары къалтырайдыла. Мыйыгъыны къыйырын аузуна къабыб чайнайды.

Аман хапар элге тебенгича жетди. Тиширыула, эркишиле къауум-къауум болуб, хапарны басадыла:

— Ётюрюкдю. Мен анга ийнанмайма. Хажимурза тюлкюдю. Ол, мурдарлыкъгъа кириб, халкъны кесине чамландырлыкъ туююлдю.

— Къой-къой! Бир да, эки да айтма, ол халкъны къанын ичерге бюгюнмю юйренгенди.

— Аллай бир къан жуугъу эди аны эки кёзюн!

— Жангыз жашына Локъманнга келген кюн келге эди...

Ныгъышда сёз Хажимурзаны бла Локъманны юсюнден иги кесекге дери барыб турду. Локъманны дауун ахырына элтирча сюелир адам болмады.

...Биз биягъы талачыкъгъа жыйылдыкъ. Экиге юлешиниб, чюйке оюнубузну башладыкъ. Самат бир кесек кечирек келди. Аны кёргенлей, жашла, ойнагъанларын да къоюб, уллу таш таба кетдиле. Мен да аланы ызларындан тебретим. Алай, Саматны мудахлыгъын эслеб, артха айландым. Жашладан къайсы эсе да:

— Чукуна, Самат мурдарны жашыды. Аны бла ойнама! — деди.

Самат, битиб къалгъанча, жеринден тебмей сюеледи. Мен да тынгылайма.

Бир кесекден ол, аузундан сёз чыгъармай, артха бурулду. Къол сырты бла кёзлерин сюрте, юйлери таба кетди...

Самат дагъыда, эки-юч кюнден, сабийле бла ойнаргъа мурат этиб, биягъы талачыкъгъа барды. Аны бла киши сёлешмейди. Сабийле бир бирлери бла къуш-муш болдула. Жашладан бири аны бла сёз къозгъай, былай айтды:

— Орамгъа юялмай къалай чыгъаса! Сен мурдарны жашыса!

Сора сабийлени барысы да: «Мурдарны жашы! Мурдарны жашы!» — деб бир аузундан къычырдыла. Самат, сёз айталмай, иги кесек турду да, сора къычырыкъ этиб жиляды.

Самат тенглери бла оюнун къойду. Мени отундан къайтырымы марлаб, бизге келеди. Экибиз да, арбаздан узакъгъа кетмей, ойнайбыз, хапар айтабыз. Менден сора тенг табмайды.

Атам Хажимурзалада бешжыллыкъ жалчы эди. Юч жыл бла төрт ай ишлегенден сора атам эки токълу алыб келгени эсимдеди. Андан сора кёб да турмай, атам къаядан кетиб, болгъанын ууатды. Аны ёгюз арба бла элге келтиргенлеринде, анга къайгъы этмеген жокъ эди.

Алай, Хажимурза: «Ёлсе иги боллукъ эди. Эчгини ызындан къаягъа атасыны башынамы

киреди» — деген болмаса, атамы саулугъун соргъан окъуна этмеди.

Самат, атамы алыб келген арбаны къатына ёбке солуу этиб жетди. Мени бла бирге жүрексиниб жилиды. Болса да Хажимурзаны къайдан чыкъгъанын билмедим, Саматны сыртына бир-эки жетдириб, юге ашырды.

...Бир ингирде бизни къоншубузда жашагъан эки къарт, мени да элтиб, Хажимурзалагъа бардыла. Аладан бири:

— Оллахий, Хажимурза, биз санга бек уллу иш бла келгенбиз. Келечиде ёлюм жокъ, — деб сёзюн башлады... Къарт бир кесек тынгылады.

— Айтыгъыз жумушугъузну, — деди Хажимурза.

— Ол насыбсыз Нох сизде юч жылдан аслам ишлегенди. Бюгюн аны къолунда ырысхысы, малы болмагъанын уста билесе. Кеси төшек болгъанды. Энди ол ёрге сау жылда да къобмаз. Хакъчыгъын берсенг эди.

Хажимурза жууаб къайтармады. Ёрге къобуб, юйню ортасында ары-бери жүрюйдю. Гулоч тыягъыны бурнун тыпыр ташха эки-юч кере да уруб, шошлукъну бузду.

— Да, Нох менден хакъын алмагъанды деб сизге ким айтханды?! — деб сёзюн башлады.

— Нох кеси.

— Бош къыйналгъансыз, мен Нохну хакъын эртде бергенме.

— Бизни санга жамауат жибергенди.

— Нох хакъын эртде алгъанды. Ангыладыгъызмы?!

— Ётюрюк айтаса!

— Керти айтама!..

— Хажимурза, бир бирге кычыргъандан хайыр жокъду. Сен Нохну хакъын бермегенинги битеу тийре биледи. Энди сен ёлгенни кебинин сыйыргъанлай этме.

— Мен Нохха эки кыозлар кыой бергенме. Ётюрюк эсе, барыгъыз да кесине соругъуз. Бир жол да артда малгъа тергерсе деб бир тюменими алгъанды. Жарагъан тонуму кийиб жыртханды. Ашагъаны, ичгени уа?.. Энди не излейсиз менден? Иги тергесек, ол манга борчлу боллукъду.

— Аланы барысы да сылтаудула!

— Барыгъыз да сюдге беригиз!

— Сен адам кыйынын ашаргъа энди юйренмегенсе. Аякъ юсюне болса, Нох хакъын ала билир. Тийре уа аны ачдан ёлтюрмез.

— Зукку чибин алырсыз! Элде манга борчу болмагъан жокъду. Мен сизни барыгъызгъа да къачаннга дери багъарыкъма? Айтчыгъыз!

Хажимурза гулоч тыягъы бла кыайсына эсе да тебингенде, Самат сермеб тутду. Артха айланыб, Саматны керилиб урду. Ол тентирей барыб, башы эшикге тийди. Тобукъларына кючден сюеле, эшикге чыкъды. Мен'а Саматны кыатындан кетмей кёбге дери турдум. Юйде Хажимурзаны кеси кесине жаншагъаны тышына эштиледи.

«Бу итден туугъанла аман башлагъандыла. Дуния кыатыша тебреген болур дейме. Эшигиз кыуругъа башлагъаннга ушайды. Нохлагъа жюрюген мыйыкълы тюз адам болмаз. Нохну уа тохта... Ашыкъмагъыз, мен сизни кебге жыяйым. Ачдан, жалангачдан жан-жаны-

гъызны таларча этейим. Сора манга бой салмагъан чынтыды мыйыкълыды!..»

Атамы саулугъу алгъынча иги тюйюлдю. Сынчыкълаб атлайды. Белидамы ауруй болур, нек эсе да, бир кесек гуппуруракъ болуб жюрюйдю. Юйде жубанган болмаса, тышындан арталлыда хайыр келтирмейди. Экибиз да жангыз гылжабызгъа бичен этерге кюрешибиз.

Ол бизге келиучю мыйыкълы, атамы саулугъуну тууарылгъанына бек жарсыйды. Алай бизге алгъынча кёб келмейди. Арт кезиуге дери аны ким болгъанын билмегенме. «Алай эт, бу жол мен ол айтханымы келтирirme. Кесибизге бир къауум нёгер табхынчы, ашыгъыргъа жарарыкъ тюйюлдю». Ма, ал кезиуде, мыйыкълыны атама айтхан сёзлеринден англагъаным ол эди.

Бизни къонагъыбызны тюз аты Жабраил, кеси уа большевикледен болгъанын билдим. Алай аны юсюнден бек татлы тенгим Саматха да айтмадым.

...Ол кюн Самат, бизде кёбге дери олтуруб, юйлерине кетди. Ашхам къарангысына Жабраил да келди.

Самат, юйлерине къайтхандан сора, ич отоуда бир къауум адам олтуруб, кезиу-кезиу сёлешиб, оноу эте тургъанларын сезеди. «Ёлтюрюрге керекди! Аланы башларын сылаб тургъан бла ишибиз барлыкъ тюйюлдю. Жашыртын-жашыртын бир-экисин жойсакъ, къалгъанлары уа суйселе, суймеселе да тохтарла».

— Бек алгъа Нохлагъа жюрюген мыйыкълыны, ызы бла Нохну кесин тунчукъдурсакъ,

къалгъанла иш туйюлдюле, — деб къошду къайсы эсе да.

— Мыйыкълы тамбла ингирде келликди. Аны юсюнден манга толу билдиргендиле, — деди Хажимурза.

— Хапаргъа кёре, ол кеси жангыз боллукъ туйюлдю. Аны себебли, Къызген кёпюрюнден ётген жердеги уллу ташны къатында ючтёрт, арлакъда да бир-экеулен бугъуб сакъларгъа керекбиз.

— Нохну юсюнден'а не оноу? — деген ауаз эштилди.

— Аны иши къыйын туйюлдю, — деди Хажимурза. — Гылжасын сюре, танг аласы бла биягъы Адыл Суугъа ташайыр. Сора хар зат да таб болур...

Ол хапарланы эштгенлей, Саматны хатхусу артха тартды. Жюреги чанчды, кёзю-башы тегерек айланыб, бетин тин тери басды. Кёзюне элни жамауаты жыйылыб, адамланы бир къауумлары уа ёгюз арба бла Адыл Суудан Нохну ёлюгюн алыб келе тургъанлары кёрюнгенча болду. Къулагъына жилияу, сыйыт къаяланы титеретгенча эштилди. Адамла жамычыгъа чёргелиб келген ёлюкню кезиу-кезиу къукакълаб жилиядыла. Кёк да кюкюреб, ачы таууш этеди. Ызы бла уа суху жел, жауун къатыш, Минги Тау жанындан къыстау уруб жетеди. Бюгюн кёк да Нохну жилияуун этеди. Ол жылы «жилямукъларын къызгъанмай тегеди».

Самат элгениб, ол сагъышланы башындан къыстаргъа кюрешиб, терк окъуна эс жыйды. Кесин эшикге атды. Элде чырагъы жаннган хазна юй жокъду. Асыры къарангыдан, кёзню

кёзге урсанг, жукъ кёрлюк туйюлсе. Самат чабханын тохтатмайды.

Бир заманда бизни эшигибизни уллу таууш этдириб, ким эсе да эки-юч кере урду. Олсагъатда къалкъыб бара эдим да, элгениб юяндым. Жабраил эм аны бла келген экеулен, атам да юйню ортасында шыбыртсыз сюелиб тура эдиле. Атам чыракъны ёчюлтдю.

Эшик дагъыда, дагъыда, къагъылды. Юйде киши къымылдамайды. Алай, бир заманда Жабраил хуржунундан керохун чыгъарыб, эшикге жууукъ барды.

— Чукуна! Нох! Ачыгъыз эшикни, менме, — деб къычырды эшикни къакъгъан. Анга киши да жууаб этмеди.

— Менме, Саматма, ачыгъыз! — деди. Атам бир кесек солуун ала:

— Кезиусюз заманда не айланаса? — деди.

— Жумушум барды. Тилейме ачыгъыз.

— Чукуна да жукълаб турады, жумушунгу тамбла айтырса. Къайгъыны къой да, юйюгюзге бар.

— Ач, аллах ючюн ач, ач!

Атам къонакълагъа ич отоугъа киригиз, деди. Кеси уа эшикни ачды. Самат юйге терлегенлер и бара, ёбке солуу этиб кирди.

— Айт хапарынгы, Самат, тынгылайма, — деди атам.

Ол кечеден сора Саматны, атасыны эгечине, Къон къабакъгъа кетген хапары чыкъды. Мен санларымдан бири кесилгенча болдум. Аны ауазы, кюлген заманында, азчыкъ жыйырылгъан бурну, аз къаралгъан хирез тишле-

ри кёз аллымдан кетмей кёбге дери турдула.

Бир жол да Чечен аулакъларында граждан уруш кызыу баргъан кюнде Самат шырт деб аллыма тюбеп къалды. Экибиз да бир бирни кыйналыб таныдыкъ, тансыкъладыкъ. Урушда жигерлиги ючюн, Самат ол сен кёрген сагъат бла саугъаланнганын айтды.

— Атасы уа не болду, ол этген умутларына жетишгенмиди?

— Угъай. Аны жашчыгъы — Саматчыкъ ол планланы болдурмаз жанына уллу болушлукъ этген эди. Тюзюн айтханда, Самат бла атасыны адамлыкъларында эм ниетлеринде уллу башхалыкъ бар эди. Революцияны жылларында Хажимурза кесини жерин табхан эди. Алай, ол жойгъан Локъман бир заманда да унутулмаз, Хажимурза уа бир заманда да сагъынылмаз.

□

КЪАРТНЫ ХАПАРЫ

Бир къарт орам бла ёрге барады. Ол къолунда тыягъы бла ташланы бир жанына тюртеди. Уллуракъ ташха тюбесе, эншге ийилб, аны къолу бла алыб, бир жанына атады.

Къарт акъыртын атлайды. Кесим эки-юч кере сёлешгинчи, ол манга эс бурмады. Къарт кёзюме иги кесекге дери къараб турду да: «Колхозну правлени арлакъдады. Председатель эншге кетгенди, табарыкъ туююлсе. Кел

жууукъ бол юйге, сыйлы къонакъча кёрлюк-бюз», — деди.

— Сау бол, тамата.

— Угъай, жашым, бир да, эки да айтма. Чегемлиле къонакъны орамдан ашырыб къоймаучудула...

Къарт мени сёлеширге да къоймады. Кеси айтханнга бой салдырды. Ол жабышмакъ тыягъын белине кёнделен салыб, хапар сора, хапар да айта барады. Элни огъары къыйырына жете башлагъаныбызлай, къарт тохтады да, тыягъыны къыйырын жерге тиреб, кесини ауурлугъун анга салыб, бир къолу бла кёзлерине ауана эте:

— Ма, кёремисе, жашым, элибиз алгъын алайда болуучу эди, — деб бийик тауланы этегинде юслерин мурса басхан, бусагъатда жалан да къанатлылагъа юя болгъан, бузулгъан жербаш юйлени бла оюлгъан хуналары кёргюзтдю. Былайгъа дери келгенден ары, мен эски элни кёре кетерге ыразы болгъанымы айтханымда, къарт угъай демеди.

— Жашым, газетде ишлеймеми, дединг?

— Хау, тамата.

— Атынгы да айтмадың?

— Атым Абукады, тамата...

— Жашым, ол эки къабырны эслеймисе? — деб онг къолун къалтырата, балан бармагъын алгъа чюелтди. — Ма ол эки сын таш былайда сюелгенли быйыл элли жыл болады. Бири Абуканы, экинчиси уа Андрейни къабырыды... Эй, заман... Жашым, аллайлары нутмагъыз. Эсде тутугъуз. Аланы атларын, ишлерин сабийлеригизге айтыгъыз. Ала да сабийлерине

айтырча юйретигиз! Абука, жашым, сени атынгы тансыкъладым. Тенгими эсиме салдың. Ол мени эсимден бир заманда да кетмейди...

Жашым, сен мени ангыламагъанынгы сезиб турама. Айыб этме, сен жаш адамса. Чегемде Машыу, деб бир къартха тюбедим да, асыры сандырагъандан башымы къайнатды, деб келмесин кёлюнге. Сени заманынг болмагъанын да билеме, алай, бу эки къабырны хапарын айтмай болмайма.

— Айт, тамата. айт! Бек суйюб тынгыларыкъма...

— Мамыр жашауун къураб башлагъан эл къайгыгыга къалады. Къатынла, сабийле да жийайдыла. Сыйыт этедиле. Огъурсуз жел, палахны тютюнюн элге келтиредиле. Ол халкъны бууарга, тунчукдурургъа хазырчады. Бир кишиге да жан аурутмагъанча кёрюнеди.

Ёмюрден ахырга жарлы халкъны къанындан тоймагъан къауум жангыдан баш кётюрюб башлагъанды. Элге кириб келген къара тютюн алагъа бир зат да этмейди. Башларын сылагъанча, ийнакълагъанча болады. Къобузларын бютюн да жарыкъ согъарга болушады. Ай, къара тютюн'а! Къалай огъурсузса сен!.. Бир диннге да сыйынмагъан, къалай аманса сен!

Халкъ кесин ол тютюнден къоруулайды. Аны элге жибермей, аллына къая болуб сюеледи. Кёкюрегин къаты тиреб, аны артха тюртеди. Алай... болмайды. Къара тютюн, ыфчык-ла бла, алыкъа тозурагъанлары кетмеген хуна тешиклери бла элге къутулады. Жербаш юлени малтайды. Аякъ тюб этеди...

Партизанла элден кетедиле. Тау ичлерине

къутуладыла... Татлы тенгибиз Андрей'а ауур жаралы болуб, элде къалады. Ол бизге жюк болургъа суймей эди. «Кетигиз, барыбыз да къырылсакъ, малгъунла бла ким кюреширикди», — деб бизге кёл этдире эди. Абуканы атасы Андрейни киши табмазча жерге букъдурлугъун айтды. «Сиз анга къайгъы этмегиз. Андрей мени бойнумда болсун. Ингир аласына мен аны угъары дорбуннга элтирме», — деди Абуканы атасы.

...Биз кетдик. Алай, Андрей жюрегибизден бир да кетмейди. Абука артха, Андрейге къайтама, деб сау кюнню кючден тыйыб турдум. Ол кеси айтханны этди. Ашхам къарангысы бола, элге тебреди...

Кече белинде Абуканы атасы бизге келди. Ол Абука да, Андрей да дорбунда къалгъанларындан хапар айтды. Энди не да этиб, биз аланы кесибиз болгъан жерге келтирирге керекбиз.

...Эртденлик. Мутхуз эртденлик. Къайгъылы эртденлик... Эки нөгерибиз болгъан дорбунну къатында шок тауушла чыгъадыла. Ала игликге туююл эдиле. Ким эсе да бизни тенгерибизни сатханды. Не да болсун, Андрейни бла Абуканы палахдан къутхарыргъа керек эдик... Кеч къалгъанбыз.

...Акъ къазакъланы взводу Абуканы да, Андрейни да, ала ёлтюрген төрт адамларын да алыб элге жетдиле. Элни төгерегин къуршалабдыла. Эки тыякъгъа тыяннган Андрей бла юсю тозурагъан Абука элни тюз ортасында сюеледиле. Ала ёлюрге суймейдиле. Алагъа алыкъа кёб жашаргъа керекди. Болса да жигитле душ-

маннга баш иймейдиле. Ёлтюрмегиз ансы, сизге жаныбыз кърманды, демеидиле. Революцияны иши ючюн жан берирге хазырдыла.

— Партизанла къайдадыла? — деб сорады акъ офицер жигитлеге. — Нек тынгылайсыз, факъырачыла?!

Ол жууаб алалмайды. Экинчиси келеди.

— Сиз жашаргъа керексиз. Жаш адамла-сыз. Бизге болушсагъыз, саулай къллыкъ-сыз, — деб ариу селеширге кюрешеди. Алдаргъа умут этеди. Андрей жараларыны ачыгъанына кючден тѳезе, башын ёрге кѳтюрюб былайгъа жыйылгъан халкъгъа къарады. Аны къатында сюелген офицер Андрейни уруб аудурду. Солдатладан бири таматасыны буйругъун толтура, Андрейни ёрге сюеди.

— Сора сиз жашаргъа суймейсиз? — деб биягъы офицер жигитлеге кезиу-кезиу соруулу къарады.

— Биз жашарыкъбыз. Жашауу тауусулгъанла сизсиз! — деди Абука.

— Асыгъыз быланы! — деб офицер огъурсуз ауазы бла кычырды. Адам ёлтюрюучю асмакъны кѳнделен агъачына эки илгик жарашдырды. Алайгъа жыйылыб тургъан жарлы халкъ къайгъыгъа кълды. Тиширыула жиялдыла. Андрей Абуканы кѳзюне къараб:

— Тенгим, кечгинлик бер? Мени хатамдан жоюлдунг, — деди.

— Андрей, айтма алай. Биз халкъ ючюн ёлебиз. Ол'а намыслылыкъды.

— Сау къл, урунган халкъ! Революция ючюн ёлебиз. Хорлау бизни боллукъду!.. Ала жигитлени ахыр сѳзлери эдиле...

ПИСЬМО КЕЪ САКЪЛАТЫБ КЕЛДИ

Ашыгъама. Бек ашыгъама. Бир бирде чабхан окъуна этеме. Мен Чопайгъа туберге ашыгъама. Анга хапар айтыргъа ашыгъама. Ичинде кызыл жазыулары болгъан дипломланы кимле аллыкъларын бюгюн белгили этгендиле. «Бу адамла университетни отличногъа бошагъандыла», деген жазыулары болгъан къагъытны методисткада кѳргенме. Ол къагъытда Чопайны тукъуму да барды.

Кѳремисе сен аны, болмагъан сылтаула бла бюгюн эшикге чыгъаргъа унамагъанын. Ол сѳзлени айтыб, Чопайгъа да тырман эте, аягъым басханны кѳзюм кѳрмей барама. Барама, барама... Шуѳхуму алгъышларгъа, къучакъларгъа ашыгъама. Чопай, менден да бек къууаныр деб келеди кѳлюме...

...Фатарыбызны эшигин суху ачдым. Чопайны кѳзюне къарагъанлай, жукъ айтмай сюелеме. Кертиди, ол кызыл жазыулары болгъан дипломну аллыкъма деб умут эте эсе да, анга толу ийнаныб туююл эди. Экибиз тенг жашла болгъанлыкъгъа, эшикден кирген заманда, бир бирибизге ѳрге къобмай къалмагъанбыз. Ол затха мени да Чопай юйретгенди. Ал кезиуде нек къобаса деб тырман этсем:

— «Эй, юйюнге ахшылыкъ, халжаргъа кирсенг, тууар окъуна къобады да», — дер эди.

— Тууар'а сенден къоркъуб къобады, — десем, ол'а:

— Мен да сенден къоркъуб, къобама, — деб чам этер эди.

Бюгюн'а не болду мынга? Ундурукъгъа сыр-тындан жатыб, папиросну тютюнюн ичине жут тартады. Манга арталлы да эс бурмайды. Ариу къыйылыб ёсген къара къашларын бирге жокгу этиб, аузундан сёз чыгъармай жатады.

Папиросну тютюню болгъан жери тауусулуб, къагъыты кюйюб башлады. Чопай аны, отун да ёчюлтмей, жерге атды. Сора, эки къолу бла ундурукъну къулагъындан тутуб керилди.

— Не болгъанды санга? — деб къайгъылы сордум.

— А, Шаухал, бош алай. Не ёре сюелиб тураса?

— Нексе былай? Мен бир зат да ангыламайма. Ауругъанынг ишми барды? Нек тынгылайса? — деб Чопайны юсюне бир бири ызындан сорууланы жаудурдум.

— Къайгъырмаз, Шаухал. Алай да болады жашауда.

— Бир зат да ангыламайма.

— Ант этейим, шуёхум, кесими кесим да ангыламайма.

— Мен сени къууандырама деб чабыб келе эдим.

— Багъалы тенгим, Шаухал, энди сен мени бир зат бла да къууандыраллыкъ туююлсе. Бир зат бла да кёлюмю кётюраллыкъ туююлсе.

— Ой, ант жетмесин санга. — Шуёхуму, беллиден ёрге кётюрюб, юнню ортасында тегерек айландырыргъа умут этдим. Алай ол, алгъынча кюлмеди. Къабыргъаларыма тийме, дыгъыл этесе деб, ассиры кюлгенден, сёзлерин жарты-къурту ангылатыб айтмады. Жибер-

сенг, ол сен суйюучю жырны жырларыкъма деб тилемеди. Жалан да:

— Шаухал, ойнама, — деб эки сёз айтды.

— Чопай, нек жалындыраса кесинге? Не жарсыуунг болгъанын нек айтмайса?

— Оллахий, Шаухал, кесинг билгенликден сенден жашыргъан сёзюм жокъду мени. Алай, неден башларгъа билмей турама.

— Саулугъунг игиди да?

— Кесинг билгенликден... Аны юсюнден тарыкъмаучума.

— Къартла тынчдыла да?

— Тюзюн айтсам, бу эки-юч кюнде аладан да хапарым жокъду, Шаухал. Сен бу соруулары нек бердинг манга?

— Сени не жарсыуунг болгъанын билирге суйюб.

— Да, хайыуан эт ашагъан, саулугъу иги болгъан башха затны юсюнден сагъыш этмеймиди?

— Этеди. Анга даулашмайма. Алай хар затны да мардасы болады.

— Тюз айтаса. Алай, мени жүрегим бюгюнден бек къыйналгъанды деб билмейме. Жанынга тийген эсем, кечгинлик бер, Шаухал? Кесинг да ол письмону бир окъучу.

— Кимден келгенди?

— Хо, окъусанг билирсе.

— Малляшдан! Эртдеден аллына къарагъан письмобуз. Сен бюгюн тебсерни орнуна, эки къашынгы туйюб, кесинги да, мени да къыйнаб тураса.

— Окъу, Шаухал, эртдеден сакълагъан письмобузну окъу. Андан сора айтырса.

«...Чопай, эндиге дери письмоларынга жууаб кьайтармай тургъаным ючюн кечгинлик бер?! Окъууда жетишиминг кьалайды? Мен бу письмону эл татлы жукъугъа кирген кезиуде жазама. Экибизни арабыздагъы суймеклик тас болургъа коркъууду... Атам, анам Харун улу Азретге бар деб, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуб турадыла. Аладан да келечиле эшик жарыгъыбызны кьоймагъанча жюрюйдюле. Анамы айтханын этмей тохтагъанымда, ёшюнюн чыгъарыб жилигъанды. «Азрет ала-мат жашды, атасы бла анасы да элде бек ахшы адамлагъа саналадыла», — деб жабсарыргъа кюрешедиле жууукъларыбыз. Азрет кюн сайын жолуму тыйыб, башымы суугъа атарыкъ этгенди... Малляш».

Чопай, бети тюрлене, манга кьарады. Шуёхуму не айтыб жабсарыргъа билмей, тынгылайма. Кёб жылланы ичинде уллу кьыйын салыб ишлеген юю оюлуб кьалгъанча, не этерге билмей тургъан Чопай, мени кёзюме кьараб, бир ненча кере башын ёрге бла эншге этиб:

— Ма алайды, — деди...

Мен анга кёл этдирир сёзлени излейме. Болса да жукъ айталмадым. Экибиз да, бир бирден ёбкелегенча, шош болуб турдукъ. Алай бир кесекден секириб турдум да:

— Не болмачы адамлабыз биз, — дедим. — Бизден кьызны сыйыргъан алай тынч туююл-дю, бизнича жигитледен!..

— Не?

— Не-не. Тюзюнлей юйге.

Чопай, жукъ айтмай, жеринден кьобду...

Жаз ингирни сериуюн аязы терек башланы кымылдатады. Бийикден саркъгъан тау суу кесин ташлагъа уруб, кёмюгюн төгерекге чачады. Элде терезеледен чыракъ жарыкъла чыгъа башлагъандыла. Малляш ишден кеч чыгъыб, кесини нёгерлери бла юйге барады. Кызла бир бирлерине лакъырда сёзле айтыб кюледиле...

Узакъдан марлаб тургъан Азрет Малляшны нёгерлерин жаратмай, типискиге къалады. «Не болса да тохтатмай амал'а жокъду», — деб таукелленди. Терк-терк атлаб, аны ызындан жетиб:

— Малляш, бир кесек сабыр болургъа къолунгдан келликмиди? — деб сорду.

— Не жумушунг барды?

— Тейри жумушум'а бек уллуду. Аны уа бек уста билесе.

— Кеч болгъанды, тенглеримден айырылыргъа жарарыкъ туююлдо.

— Кёб заманынгы алмам, мен ашырырма.

— Угъай, Азрет, сау бол, жумушунгу тамбла айтырса, — деб Малляш жолуна кетди.

Малляшны тенг кызылары, Азретни Малляш-хә сөлешгенин жаратмай, къуш-муш болдула. Ала бир бирлерине:

«Азрет Абидатны къалай жарлы этиб къойду. Ол элде биринчи кыызгъа саналыучу эди. Чырайы уа, чырайы! Аны кына кибик кызыл уууртлары, ариу кёзлери, субай санлары... Энди уа эски быстырча угу-жугу болгъанды. Сифаты, чырайы да къалмагъанды. Аны алай Азрет этгенди. Анасы, эгечлери да Азрет жанлы болуб, сау эки жылны ичинде Абидатны

тырман бла этин ашагъандыла. Бир бирде уа Азрет къол окъуна жетдириучю эди дейдиле. Энди Малляшны да аныча этерге айланады», — деб Азретни эм ол къойгъан къатынны юсюнден ушакъ этдиле.

...Азрет Малляш къоюб кетген жерде иги кесек сюелиб турду. Сора, акъырын-акъырын атай, юю таба кетди.

«Эшдада жууашырыкъ болур. Сюйгенин бир кесек билдире башлагъанды. «Жумушунгу тамбла айтырса» дегенин кёрдюнгмю. Ол манга тюберге сюеди», — дей, Азрет диванга сыртындан тюшюб, кеси кесине шыбырдай къууанады. Чопай ючюн ёле айланады дегенлери бош болгъанын ангылагъанма. Мен Чопайдан аман бир заманда да болмагъанма, боллукъ да туююлма.

Чопай, диплом алыб, элге къайтхынчы, мен, аллах айтса, орайда этдириб, Малляшны юйге келтирirme. Сора... Сора не...

Алай аны бир къоркъууу эсине тюшдю. «Къатынын, сабийин кечиндиралмагъан, манга не игилик этерикди, — деб тохтаса, иш кырты боллукъду. Табсызды. Болса да аз табсыз ишледенми къутула келгенме... Аланы къатында бу неди... Тюз айтаса, Малляш. Къатын къойгъан манга төре туююлдю. Иги затын киши эшикге атмайды. Сора адам суймей эрге барса да, къатын алса да — аны жашауу артыкъ къууанчлы болмайды, мен да аллайладанма, — дерме. Дагъыда табарма ахшы сёзле... Татлы сёзле...» — дей, Азрет къалкъыды.

Эртденликде Азрет чачын, суу жугъу этиб, артха сыйдам тараб, омакъ болуб, орамгъа чыкъгъанды. Ол Малляшны, эки челек да алыб, Чегет шаудан таба баргъанын кёрюб, ызындан сызылды. Терк окъуна, ёбке солуу этиб, Азрет Малляшны жетди.

— Оллаха, Малляш, бир башха жумушум болмай, санга болушургъа келеме, — деди.

— Сау бол, бек иги этесе. Ол ариу адетди.

Азрет къууанды, аны челеклерин алды.

— Башха къыз болса, «Да ахшы улан, мен сенден болушлукъ излемеген ушай эдим да» — деб, тюрт сёлешир эди. Сен аллай туююлсе. Сен игисе...

— Адамны аузуна ургъанча жууаб бергенни неси игиди, — деди Малляш. — Намыс этгенни сындыргъан айыбды...

Ол сёзледен сора Азретге жан кирди. «Энди уа ишим тамам болгъанды», — дейди кеси кесине. — Эй, Азрет, сени суймеген къыз къайда! Малляшны къой, андан игилери да!..»

Азретни кёлүне къызны бу ингирде окъуна къачырыб къояргъа керекди деб келеди.

— Малляш, сени ызынгдан термиле мен кёб заманга дери айланырыкъмамы? Сен мени...

— Бер энди челеклени. Арыгъан болурса...

— Угъай, угъай... Санга термиле...

— Бош термилесе... Кесинги башынгы да, мени башымы да аурутуб айланма, деб мен эртде айтханма.

— Сенсиз дуня жашау неге керекди манга.

— Сен къойгъан къатынны чачыны багъасы жокъма мен.

— Бош сунаса алай.

— Аны юсюнден этген осаллыгъынгы кетерир ючюн кёб иги иш этерге керексе сен.

— Айт, не да айт. Кётюрлюкме. Сүйсенг кётюрмей амал болмайды...

Малляш кюлдю. Азрет агъарды. Ачыуун кючден тыя, айтды:

— Къойгъан тиширыуум аллайды-быллайды, аманды деб айтмайма мен. Алай сүймеген бал да, жау да ашамайды деб эштгенмисе? Ма алайды да, жашаялмагъанбыз...

— Ма саппа-сау бол да къал. Мен да алайма. Сүймейме, сора бал да, жау да ашамайма...

Азретни тили тутулду. Не айтыргъа билмей, челеклени жерге салды. Малляш челеклени алыб, кетиб тебрегенде:

— Атанг, ананг да хо деген хапарлары барды, сора сен кесинги бир жанына нек саласа?

— Азрет, узун сёзю къысхасы — бюгюнден арт жанында мени ызымдан айланнганынгы къой. — Энди Малляш керти да ачыуланган эди. — Айлансанг да жанынга тийерикме. Хар кимни ызындан чабыб айланнганны къой да, бирлени юй мюйюшлеринде атылыб тургъан жашынгы бла къатынынгы къайгъыларын кёр.

— Аны оноуун санга сормайма! — деб Азрет да ачыуланды.

— Охо, сора.

Малляш юйлерине кирди. Азрет, тохтагъан жеринде битиб къалгъанча, кеталмай иги кесек турду.

«Угъай, алай'а жарарыкъ тюйюлдю. Мен сени, къалай да болсун, алдарма, къолума тюшюрюме. Кесими суйдюрюме». Ол сагъышла-

дан сора: «Сени суйген этеме, Малляш, суйген, ангылаймыса?» — деб кызыны ызындан кычырлыгы келди.

Алай ол кычыралмады. Артха бурулду да, терк-терк атлай, кёзден ташайды...

Чопайны элге келгенин эштиб, Азретни атасы бла анасы кыайгыгы кыалгандыла. Азрет да эшикден жыйылмайды.

«Энди аны кыолдан ычындырса кы бизге кюлген этерикдиле», — дейди Азретни атасы кеси кесине.

...Азрет юнню ортасында сын ташча сюеледи. Аузундан сёз чыкымайды. Ол Малляшны жууабын жаратмайды. Бир бирде туб эрнин кыабады.

«Кыоркыуу жокыду. Атасы бла анасы сёз бергендиле. Кыыз аланы айтханларындан чыгырыкы туююлдю», — деб Азретни атасы кесине кёл этдиреди. — Алай, ким биледи... Бусагыатдагы тёлуге ишаныб жарарыкы туююлдю. Малляш колхозда аты айтылгандан бириди. Чопай да биз таныганды окыуду. Угыай, алай жарарыкы туююлдю...»

Азрет эшикге чыкыды. Арбазда бир кесек мычыб, ызы бла тёбен эл таба кетди...

«Мени ким да не этерикди... Анам, эгечлерим кыой дедиле да, кыатынымдан, сабийимден айырылдым... Аланы жарлы этдим. Энтда ала: «Байды, ырысхысы кёбдю, Малляшны ал», — деб кыысханлыкларына анга боллугы да алай болур... Не мадар?..»

Чопай да, Малляш да тюздюле. Ала бир бирлерин сюедиле, жангы жашау кыураргы

итинедиле. Мен аланы орталарына нек кире-
ме? Бир да билмейме. Малляшны сюеме де-
генликге андан не келсин? Ол суймейди. «Се-
ни къатынынгы чачыны багъасын тутмайма
мен», — деб терсми айтады!? «Сен жашауунгу
кесинг бузгъанса» дегени уа! Андан тюз ким
айтыр... Ай, аман, аман!.. Мени кёзюм, къа-
шыммы кереклиди? Эртденден ингирге айла-
ныуум — орамда, къатыным, сабийим къайда
эсе да бирде атылыб... Айыб этселе да тюздю.
Сагъыш этерге керекме. Элде намысым да
къалмагъанды. Угъай, угъай, жашауну жангы-
дан башларгъа керекме! Жангыдан!..»

Ол сагъышла Азретни башын басыб, юйюне
къайтырыгъы келмей айланган кюн, Чопай,
шахардан келиб, суйген къызы бла жашау
оноуун этген эди...

□

ТЮБЕШИУ

Жауун бучхакъдан къуйгъанча жауады. Сау
кечени, кюнню узунуна жаугъанлай турду.
Къысхасын айтханда, Кавказ кесини адетин
этеди.

Юйде эртденликде менден алгъа къобхан
адам болмаучу эди. Бу эртден бла сабийлени
анасы хорлагъанды. Кёзюмю ачханымда, кюн
тыякълары ундурукъ къулакъланы жылтыра-
та эдиле. Кёб жукълагъаныма кёзлерим кё-

бюб, санларым ауур болуб, башымы жастыкы-
дан кючден кетюрдюм.

Ундурукъну баш жанына кысылыб салын-
ган тумбочканы юсюнде жылтырауукъ кы-
гытха чѣргелген бир зат, аны юсюнде мени
атым жазылган кыгыт тургъанын эледим.
«Сени тогузунчу май бла — Хорлауну кюню
бла алгышлайма» ...Ол кыгытха кюл сал-
ган юй бийчебиз эди.

— Хорлауну кюню бла урушха кыатышхан-
ланы алгышлаучудула... Ол сѣзлени аузумдан
кыалай чыкыганларын кесим да сезмедим.

— Урушха, сабийледен башлаб, гым-гым
ете турган кыартлагыа дери да, кыатышмаган
адам болмаганды, — деди юй бийчем. — Бу
барыбызгыа да уллу байрамды.

— Разият, саугаларынг ючюн сау бол.
Уллу байрам бла сени да алгышлайма.

— Сау бол, Тахир. Энди уруш ачылыгыын
сынамасынла адамла.

— Акылыса сен, Разият.

— Санга алай кѣрюнеме, Тахир.

— Кѣлюм бла айтама.

— Ойнагъанны кыой да, кийинген эт. Ха-
жомар бюгюн бизге келирге айтханды. Нѣге-
рим бла барлыкыма дегенин унутханмыса. Ав-
тобус жетерге кѣб заман кыалмаганды,
ашыкыган эт...

Хажомар атамы татлы тенги болганды. Са-
бийликден ѣксюз кыалган заманымда, бек ал-
гыа башымы сылаган, кыыйынлыкы кюнюмде
болушхан, тюз жолгыа салган адам болган-
ды Хажомар. Бусагыатда ол манга тууган

атамдан башха туйюлдю. Кеси да мени жашыча кёреди.

Ата журт урушха кьатышханды. Бир ордени бла юч майдалы барды. Аны юсюнден газетледе да жазылгъанды. Бюгюн ол юй бийчеси бла бизге кьонакьгъа келеди. Хажомарны биргесине тенги да боллукьду. Аны юсюнден телефон бла сёлешиб айтханды. «Къазахстандан кёб болмай келгенди...» дегенден башхасын ангыламагъанма.

Юй бийчебиз да Хажомарны келлигине бек кьууанады. Махтагъанымы кеси да эштмесин ансы, ким да болсун, кьонакьгъа жарыкь болуучуду, кёз-къаш туйгенледен туйюлдю.

...Эшик къагъылды. Разият эшикни ачды. «Сау келигиз, кьонакьла...»

Бетден бетге саламлашыула бошалдыла. Мен Хажомаргъа тюбегенли кёб заман болмай эсе да, эртдеден бери кёрмеген ахлумуча тансыкъладым.

— Бу Къазакъланы Азнорду, ол'а — аны юй бийчесиди, — деб Хажомар нёгерлерин мени бла шагърей этди.

Азнорну юй бийчеси кьолуму тута:

— Марися, — деди.

— Тахир, — деб мен да жангыз сёз бла жууаб бердим.

...Ингирге дери олтурдукь. Мени акъылыма кёре, кьууанчны байрамын аман ётдюремдик. Азнор бла юй бийчеси элге кетдиле. Не кёб кюрешдик эсек да ол мында къалыргъа онгу болмагъанын айтды. Хажомарлары уа бизде къалдыла.

Марисяны тауча алай шатык сёлешгенине кёб заманнга дери сейир этиб турдум. Ол кьалай ахшы адамды. Азнор анга кьайда тюбеген болур? Хажомар аны юсюнден манга толу халпар айтды.

— Азнор бла мен Уллу Ата журт урушну кезиуюнде бирге болганбыз, — деб башлады Хажомар, — не кыйын кюнде да ол адамлыгын тас этмегенди.

Капитан Казаков женгил машинагъа миниб, кьайры эсе да атланды. Шофер машинаны моторуна от алдырганлай, Азнор мазаллы тюкю кьолун шоферну имбашына салды. Ол жукь айтмагъанлыкьгъа, шофер аны сабыр бол дегенин ангылады. Казаков фуражкасыны бауун сакьал тюбуне тюшюре:

— Сержант Аминов? — деб манга соруулу кьарады.

— Жолдаш капитан, сержант Аминов тынгылайды! — деб кьатына барыб сир болуб сюелдим.

— Бизни бла тебрегиз!..

Гитче, оюлган, жунчуган орус элчикни ичи бла барабыз. Кьурум ожакьларындан сора заты кьалмаган юле. Орамда, арбазлада жалангач, бет кьанлары болмаган сабийчикле, тозураган кьартла, тиширыула. Ала барысы да, аланы жаханымден кьутхарган совет солдатланы алгышлайдыла. Сабийчикле ызыбыздан кьууаныб кьычырадыла.

Элден чыгъа башлагъаныбызлай, бир тиширыу бизге кьол кетюрдю. Тюзюн айтсам, кьайры баргъаныбызны мен кесим да билмейме. Азнор шофергъа машинаны тохтат, деди. Ти-

ширыу, табаны тышген чуругъун да къолуна алыб, къатыбызгъа келиб:

— Ново-Ивановкагъа дери ала барыгъыз, — деб тиледи.

Тиширыугъа жыйырма бла беш-алты жыл бола болур эди. Ол бир бирде украинча чалындырыб сёлеше эди. Жаз башыны суугъу аны жунчутса да, билдирмезге кюрешеди. Капитан, тиширыуну халин эслеб, шинелин тешиб, аны сыртына къаблады.

— Сау болугъуз, мен алай сууукъ туюлме. Кесигиз къыйналырсыз.

Азнор сёз айтмады. Жалан да аны жаш къаны къынача къызарыб тургъан жукъа эринлери ишардыла.

— Мени атым Марисяды, — деди тиширыу капитан Казаковну сорууна жууаб эте.

— Ариу атды. Бизде да бардыла сенича ариу аты болгъан къызла.

— Бизде дегенигиз?

— Нальчикде, Малкъарда. Марися деген ат бла Мариям деген ат бирге ушайдыла да?

— Хау, ушайдыла, — деди Марися...

Марисяны ауазы асыры хычыуундан тынгылаб турлугъунг келеди. Акъыллы сёзле айтады.

— Адамла хар тюрлю боладыла, — деб Марися не затны юсюнден эсе да айтыб башлады...

— Сен философ болурса, — деди Казаков.

— Философ туюлме, алай институтда философияны осал окъумагъанма.

— Жанынгамы тийдим, Марися? Кечгинлик бер, лакъырда этиб айтханма.

— Угъай, угъай, аны ючюн кечгинлик тилерге кереклиси жокъду. Айыблы сёз айтмагъансыз. Мен бусагъатда «тутмакъдан» кьутулуб келеме. Аны юсюнден айтыб башлагъан эдим. Мени тутханлагъа айыб этмейме. Ала кеслерини борчларын толтургъандыла. Алай манга ийнанмагъан заманларында, жюрегим жарылыргъа жетген эди...

Кёз байланган эди. Борчуму толтуруб, душмандан кьутулгъаныма да кьууаныб, агъач кыйырына жетгенимлей, бу сиз кёрген быстыр чулгъамны жерге салыб, бир кесек солур муратда, аны юсюне олтурдум... Тегерекде терек чапракъла шыбырдадыла. Ызымдан жетибми къалдыла деб, жаным тамагъыма тыгъылды...

«Къолларынгы ёрге кётюр!» — деди немецли ауаз. «Манга болур болду, ызымдан марлаб келгендиле. Къарайма да ыспассыз жоюлама. Не хадагъа этсин адам...» Экеулен эки жаныма тохтадыла. Къарангы болгъанды. «Жийиргенчлилени» бетлерине къарамайма.

Жалынсам, жалынмасам да боллугъу бирди... Ёлюмден къоркъуб, башымы эншге иеригим'а жокъду. Алай, ахыр борчуму толтуралмагъаныма жарсыйма. Нёгерлерим мени сакълаб турадыла. Аладан бирлери къатымда болса уа... Бу экисинми?

Айхай, не медет... Энди сагъышлыкъ жокъду. Кессинле да, этими ашасынла малгъунла, къанымы ичсинле мурдарла.

Аладан бирлери чулгъамны тьуйюмчегин тешиб башлады.

— Сакъ бол, анда мина барды, — дедим. Ол кьолларын терк окъуна артха алыб, бир жанына туракълады.

— Керти окъуна айта болур, бу къахме, — деб ала бир бирлери бла орусча сѣлешдиле. Манга жан кирди. Кесибизникиле болгъанларын сездим.

Ала мени айтханыма тынгыламадыла. Сюрюб тебретиле. «Сени кибикле алдаучуладан туюлбюз», — дей болур эдиле. Чырпылагъа, тѣмеклеге абына барама. Бир бирде тырман этселе, асыры жаныма тийгенден, жилярыгъым келеди.

Блиндажгъа киргенибизлей, бирлери, менден бир жаныракъ тохтаб, къысха сахтиян тонун да сыртына желпегей къаплаб, столну юсюне жайылгъан картада не затны эсе да ызлаб, оюм этиб кюрешген орта ёсюмлю, сары шинли (къарагъан заманда, адамны кѣзлери бла ашагъанча, бу бек огъурсуз адам болур деб келди кѣлюме) адамгъа:

— Жолдаш майор, бу тиширыуну агъач ичинде тутханбыз! Саутун сыйыргъанбыз! — деб менден алгъан керохну стол юсюне салды.

— Сабыр болугъуз, — деди майор. — Бир кесекден картаны тѣрт бюклеб, сумкасына салды.

— Аха, ариу къыз, не айланаса, не жюрюйсе? — деб, манга бек алгъа огъурсуз кѣрюнген майорну соргъаны хычыуун эштиди. Сѣз айтмадым.

Жууаб алмагъаны ачыумут да тийди, майор жундуруху бла столну къаты уруб:

— Нек тынгылайса? — деб кычырды.

— Жолдаш майор, сизни аллыгызда сюелген «Душманнга ёлюм» деген партизан отрядда кюллукъ этген Марися Тарасовады. Разведкадан келе тургъанымлай тутхандыла...

Кёб тинтгенден сора ким болгъанымы тохташдырдыла. Кечгинлик тилеб, башыма эркин этдиле...

— Аллай партизан отряд болгъанын эштгенбиз. Биз да сизни нёгерлеригизге тюберге барабыз, — деди Аздор.

— Таб тюшгенди сора.

...Сунмай тургъаныбызлай бизден узакъ болмай немецли самолет, уу жилинча, кёкге сызгырыб чыкъды.

— Фашист самолет! — деб кычырды Марися. Алай аны ауазы бомба тауушда тунчукъду, машинаны юсюнден къалай чартлагъанымы кесим да сезмедим. Жерни хуртдаклары кёкге сызылдыла. Тёгерекни тютюн басды. Бир зат кёрмейме. Нёгерлерими жокълайма.

— Хажомар, саумуса? Къайдаса?! — деб тауча айтыб кычырды Аздор.

— Саума, Аздор. Бауурум бла сюркеле машинаны къатына жууукъ бардым. Аздор бла Марися бирге кыысылыб, гуппуш болуб тура эдиле. Шоферну уа табмадым.

— Коля! — деб Аздор эки-юч кере кычырды. Алай жууаб алмады. Жокъду Коля! Къарайма да Колядан айырылгъанбыз. Бизден да Марися бек къайгы этди. Амалсыз болуб, төгерегине тынгысыз къарады...

Коляны излейбиз. Машинадан иги да арлакъ-

да, кьулде ичинде ауур ынчхагъан таууш эшт-дик. Марися алайгъа бизден алгъа жетди, ол терк окьуна Коляны кёлек тьймелерин теш-ди...

Коляны кьолтукъ артындан келген кьан гимнастеркасыны тышына чыгъыб эди.

— Ауур жаралы болгъанды. Терк медицина болушлукъ керекди, — деди Марися. — Мени быстыр чулгъамыма кьарагъыз, анда байлау да, йод да барды. Терк келтиригиз.

Марисяны кьоллары байлаугъа таб жараша эдиле. Ол кюреше кетиб, Коляны осколка тийген жарасындан келген кьанны тыйды.

— Теркирек Ново-Ивановкагъа жетдирирге керекди, — деди Марися. — Машина бузукъ-сузмуду?

— Билмейбиз, — деди капитан. Сора ол терк окьуна машинаны тинтиб, моторуна от алдырды. Ючюбюз да Коляны кётюрюб машинагъа салдыкъ. Марися аны башындан тутханлай: «Кьоркъма, Коля, сау боллукъса», — деб жаралыны жабсарыргъа кюрешеди. Коля ауур ынчхаб, башын эки жанына кьымылдатады.

— Манга ийнанмаймыса, Коля? Тюз айтама. Жаранг кьоркъуулу тьююлдю. Кьанынг кёб кетгенди да аны ючюн кьарыусуз болуб тура-са. Мен врачма, айтханыма ийнан.

...Марися айтхан Ново-Ивановка. Жаханымни ичине кирдик. Бизни бла биргеми келди бери палах? Мурдар жан аурутмайды адамлагъа, кьычырыкьдан кьыргъан сабийлеге. Ол атхан окьла, сарнаб келиб, элге тиедиле. Ким биле-

да, ала къайгыданмы сарнай болур эдиле? Огъесе, асыры «къанлары кыызгъандан», ачуланыбмы таууш эте болур эдиле? Алай ала элге халеклик сала эдиле...

— Онг жанына бур машинаны, биз элни огъары жанында жашайбыз! — деди Марися Азноргъа. — Жаныбыз саулай юйге жетсек...

— Къоркъма, Марися. Къоркъма..!

— Къоркъмайма, жолдаш капитан. Юйренгенбиз!..

— Ма къоркъмай эсенг дегенча, душманны бомбасы къатыбызгъа тюшюб чачылды. Жели бла бизни узакъгъа сызды. Топракъ къатыш болдукъ.

— Хажомар, ант этейим, сен'а къабыргъа элтселе окъуна къачыб келликсе, — деб Азнорманга лакъырда этди. — Бетинги ариулагъан эт. Иенг танымазлыкъ болгъанса, оллахий!

Биз бир бирге Марися ангыламагъан тил бла сёлешгенибиз жанына тийиб:

— Кавказны халкъы кесин бек сыйюучюсюн, ёхтем болуучусун эштгенбиз, — деди ол. — Былайда тургъандан хайыр жокъду. Коляны кётюрюгюз, бир ышыкъ болгъан жерге къутулургъа керекбиз.

— Тилейме, Марися, бизни терс ангылама.

— Бек тюз ангылагъанма, жолдаш капитан. Турмайыкъ...

...Бара тургъаныбызлай, Азнорну тинтери басды. Терлегенлери бетинден бурчакъ-бурчакъ болуб агъадыла. Аны эследим. Коляны кётюргенине болгъан сундум. Угъай, алай туююлдю. Коляны аркъама кётюрдюм.

— Не болгъанды, Азнор? Капитан мени ол соруума жууаб этмеди. Бауурундан жерге жыгъылды. Марися чабыб, аны башын кёкюрегине къысды. Жаралы болгъанды! Фашистле! Итле! Малгъунла! Мурдарла! Капитанны жаралы этгендиле!..

Азнорну эси келгенде ундурукъда жатыб тургъанын сезди. Эншге ийилиб, анга жютю къараб тургъан тиширыу кёзлени эследи.

— Марися!.. Угъай, ол тюйюлдю. Къайдама мен? Азнор тегерегин къармаб керохун изледи. «Угъай! Бу мени тюшюмдю! Марися!»

Марися Азнорну къарылгъач къанатыча къара чачын артха сылай, мангылайыны терлегенин къол жаулугъу бла сыйпай:

— Жолдаш капитан, бусагъатда сизге кёб сёлеширге жарарыкъ тюйюлдю.

— Марися, сенмисе? Андан бери бир сёз айтмай нек турдунг?

— Акъыртын сёлешигиз. Элде немецлиле бардыла.

— Коля къайдады?

— Мындады. Ол энди игиди.

— Хажомар'а къайдады?

— Ол да мындады. Бюгечели сени къатынга олтуруб, жукъламай чыкъгъанды. Бусагъатда уа кълкъыб турады.

— Марися, къатымда тур. Кетмезинги тилейме!

— Кетерик тюйюлме, жолдаш капитан.

— Манга Азнор деб, атымы айтырынгы тилейме.

— Сен айтхан, Анзор.

— Охо, Анзор деб окъуна айт.

...Манга артха къайтыргъа керек эди. Ол буйрукъну манга капитан Анзор Казаков берди.

— Сакъ бол, жаным, Хажомар, — деди Анзор...

Кетиб тебрэдим. Анзор Марисяны болушлугъу бла башын жастыкъдан кетюрдю. Менден айырылгъанына аны келю толду.

Андан сора Анзоргъа бла Марисягъа къыркъ бешинчи жылда Берлинде тюбеген эдим.

□

БИСЛИМАТНЫ АТАСЫ

Солуу кюн шахарда кёб айландым. Сора парк таба барыб, терек салкъынында бир кесек олтуругъа эсеме тюшдю. Барыб каштан терекни салкъынында шинтикге олтуруб, ярабий, тенглеримден адам иш эслермеми деб, тегерекге сакъ къарайма. Омакъ кийинген адамла ары-бери жюрюйдюле. Алай кесим жокълагъанладан кишини кёрмейме...

Къатыма биреу келиб олтурду. Аны къара мыйыкъчыкълары кызыл токъ бетине ариу жарашадыла, тюб эрнин да тохтамай къабыб тургъан адети барды. Бир бирде аны алтын ти-

ши жылтырайды. Ол кезиуде орта жашаулу адамны бетинде суймеклик бегирек сезиледи. Кюл бетли кьумачдан этилген кители юсюне ариу ушайды.

Ол, сёз нёгер излегенин билдире, манга терк-терк къарайды. Мен да, эслемеген кибик, тынгылайма.

— Миллетинг неди? — деб, къарамыйыкъ манга къараб, не жууаб берир дегенча, тынгылады. Мени ким болгъанымы билгенден сора, биягъы сёзюн башлады:

— Мен да таулума, элден келгенме. Колхоз бери солургъа жибергенди. Ох, анасыны, бу сагъатда тегерекде не ариулукъ барды, — деб ол сёзню теренине кириб башлагъанлай, эки сабийчикни да кьолларындан тутуб, башы, къырпакъ ургъанча, чал болгъан бир адам, бизни къатыбызгъа келиб, мени нёгериме:

— Салам алейкум, Исхакъ, — деб сёлешди.

— Алейкум салам, къара Харуннга! Къайдан чыкъдың?

— Оллахий, Исхакъ, чыкъгъанымда магъана да жокъду. Ол аман къыз бла Хусей бери экзамен берирге келгендиле да, бу сабийледен айырылмай, алагъа тагъыла келгенме.

— Къызынг'а энди не экзамен береди, эртеде окъуна бошагъан ушай эди да?

— Энтда башха усталыкъгъа окъуйду.

Алайда ала иги кесек ушакъ этиб айырылдыла. Биягъы къарамыйыкъ жерине келиб олтурду. Ол, нени эсе да эсине тюшюргенча, башын чайкъады. Сора: «Да» — деб андан башха аузундан сёз чыгъармай, бир кесек мычыды.

— Ол адамгъа сейир этеме, — деб манга къарагъанында, аны хапар башларыгъын ангылаб, «Несине?» — деб сордум.

— Ол бла мен туугъанлы бир элде жашайбыз. Къыргъызстанда да бирге тургъанбыз. Муну Бислимаат деб, керти да, бир ариу къызы барды. Эки жашын да, къызын да окъутуб, ахшы адамла этгенди. Бусагъатда ала бирер жерде намыслы ишлейдиле.

Мындан бир тогъуз-он жыл алгъа, къызы эрге кетген эди. Кертиди, баргъан жашы аман адам туююл эди. Къоншуда бир къауумла болуб, Харуннга алгъыш этерге бардыкъ. Мени жауум да аллайгъа барсын! Харунну огъурсуз ауазын эштгенден сора, юйге кирирге базынмай, арбазда иги кесек сюелебиз. Болса да баямын билмей къоймадыкъ.

Харунну бети тюрленибди. Юйню ичинде ары-бери атлайды; къоллары къалтырайдыла, адамла суу къуйгъанчадыла. Харун кеси кесине жаншайды:

— Къызымы эл тубюнде айланган шофергъа берирге дебми окъутханма онбеш жылны! Угъай, угъай, алай жарарыкъ туююлдю!..

Харун бизни алгъышыбызны, сёзюбюзню да эштмейди. Аузундан не сёз чыкъмайды! Тилин чайнайды, чамланады, алайда кимге ачыуланганын ангылаялмай бир кесек тынгылайбыз.

Къатыны да къара чикилясыны къанаты бла аузун жабыб, мюйюшде бети агъарыб сюеледи. Жашлары да армау болуб, ауузларындан сёз чыгъармай сын ташлача сюеледиле. Нёгерлеримден къайсы эсе да:

— Да, Харун, биз кесибизге дуняны аман айтдырырга келмегенек, оллахий, — деди.

— Къор болайым, жаныгъызгъа тиймесин, — деб Харунну къатыны бизден кечгинлик тиледи.

Ой, мени жаума да аллай киши айлансын! Харун къатынын ашаргъа жетдирди.

— Сени хатанг жетмей болмагъанды ол иш. Бусагъатдан къызымы юйюме алыб келмесенг, юйюнгден аман бла къурутурма, — деб къатынына айталгъанын аямады.

— Атам, ушамагъан ишни этме, — деди Харунга тамата жашы. Алай ол да аузуна ургъанча жууаб алды.

Мени биргеме келген Зекеге Харунну киеую аз жууукъму жете болур эди дейме. Анга ачыу тийиб:

— Тейри, тамата, ол ишинги уа жаратмайма. Биреуню намысын сындыргъанынги уа терс этесе. Зейтун сени къызынгдан аман туйюлдю. Не къашында, не кезюнде кереклиси жокъду. Элде бек ахшы жашладан бирине саналады, — деб кёлкълды этди. Хоу бирда, Харун анымы эштеди:

— Ахшы улан, не айтханымы мен кесим иги ангылайма. Ортагъа кирирге сени ишинг жокъду.

— Харун, мен сабий туйюлме санга. Бош къычыраса. Ол башынга намыслыкъ эсе, къызынги бусагъат алыб келейим. Ол жаш да сени къызынг тенгли бирни табмай къалса, мен адам туйюлме, — деб Зеке олтургъан жерин-

ден секириб къобуб, мангылайына тюшюб тургъан къалпагъын ёрге этди.

Ишни табсыз боллугъун сезгенден сора, биз Зекени да алыб юйюбюзге кетдик...

Арадан бир айгъа жууукъ заман озгъанды. Бир ингирде мен да Харунлагъа барыб, анданмындан хапар айта, эрикгенибизни кетере олтурабыз. Харунну къатыны да жыйырылгъан бетинден, чечек хиппиллеча, терлегенлерин жаулукъ къанаты бла сюрте, аш-суу этерге кюрешеди. Бир заманда ит хыны юрдю. Арбазда адам ауазла эштилдиле. Харунну къатыны башын эшикден къаратыб, дагъыда терк окъуна ызына айланды да:

— Биягъыла келедиле, — деди Харуннга.

— Ол дегенинг?

— Жарашыргъа...

— Мени бек ауруб тургъанымы айтырса. Харун къатынына алай айтыб, хылыф тешиниб, ич юйде ундурукъгъа ауду. Ынчхагъаны уа бизге окъуна эштиледи. Башындан къолун айырмайды.

Харунну къатыны эрини буйругъун толтурду. Къонакъла жарсыдыла. «Саусузну» къатына кезиу-кезиу барыб:

— Саусуз болма, Харун. Ай, таланган, сенден саулукълу адам болмаучу эди да. Ненгди бек къыйнагъанынг? — деб сорадыла.

Ол'а асыры ынчхагъандан, сёзюн да айыртмай:

— Ау-ру-ма-гъан жерим жокъду. Не болгъан эсе да билмейме, — деди.

— Оллахий, деб айтама, ол кече Харунну

орнуна мен уяла эдим. Не этерик эдиле, кьонакъла да кѣб мычымай, ызларына къайтдыла. Харун да терк окъуна «сау болду». Мен да алай нек этдинг, деб сормадым.

— Артда уа не болду да иш? — деб сордум къара мыйыкъгъа.

— Да, не боллукъ эди. Кѣресе, кызындан туугъанланы кьолларындан тутуб айланнганын. Бусагъатда уа бек татлы жашайдыла.

Зейтун бизни колхозда алчы шоферладан бириди. Кеси да университетде заочно окъуйду. Бислимат'а устазлыкъ ишин бардырады. Оллахий, бек насыблы юйюрге саналадыла.

□

МАХАЙ ТОЙ ЭТЕДИ

Мен Махайдан письмо алгъанлай окъуна, жол кѣллю болдум. Ишим не кѣб эсе да, бармай'а амалым жокъду. Ёмюрден ахыргъа кѣзюме къарамаз. Ассыры халал жюреклиден, аз да жанына тийгенингей, тюб эрини кълтыраб башлайды... «Алешха къатын алама. Мени бу къууанчыма тюбемеген жууукъларым, тенглерим ёлсем да келмесинле. Ёзюр, сен'а келин келирден эки кюн алгъа мында бол. Биягъы къургъакъ сылтауланы этиб...»

Къысхартыб, орта сомун алыб айтсакъ, тенгими письмосуну магъанасы алай эди. «Сыл-

тау этиб» дегенин ол да оздурады. Алай Махай хар байрам сайын мени чакъырмай къоймайды. Хар заманда барыргъа уа онгум болмайды. Онгум нек болмагъанын, аны сылтауун ангылатыб туругъа кереклиси болмаз. Бригаданы таматасыма...

...Махай бла мен бир жылгъылабыз. Къабыргъа къоншуда ёсгенбиз. Жашауну зауукълугъуна, къыйынлыгъына да бирге тюбей келгенбиз. Бусагъатда ол кесибизни элде колхозну баш ветврачыды. Мен'а шахтада ишлейме. Бюгюн ол бек тамата жашына къатын алады. Кеси айтханлай, сылтау этерге жарарыкъ туююлдю. Алеш ёз баласы болмагъанлыкъгъа, Махай аны бирси сабийлеринден аз суймегенин къайсы бирибиз да билебиз.

Быллай кюн Махайны да, Алешну да кёллерин кётюрюрге биз борчлубуз.

«Ёз баласы болмагъанлыкъгъа» деб нек айтдыкъ? Мени хапарымы Махайгъа бла Алешха билдирмезге айта эсенг, ол соруугъа жууаб этейим. Мындан жыйырма бла беш жыл алда Махай манга айтханны сенден букъдурмам.

Унутуб, къатышдыргъан жерим болса, кечгинлик бериинги тилейме.

...Къыркъ тёртюнчю жылны октябрь айы. Белоруссиядабыз. Бир элни фашистледен эркин этдик. Алай малгъунла, къоншу элде тохтаб, аякъ тиредиле. Битеу кючлерин жыйыб, бизни юсюбюзге палах жаудуругъа кюрешедиле. Душман эки элни арасында адам эслесе, окъланы бузча жаудурады. Болса да, Гитлерни

башкеслери бизни жунчуталлык туюл эдиле.

Командирни буйругу бла, ингир алагъа тертеулен болуб, разведкагъа тебретдик. Быллай иш бла тертюбюз да жолгъа биринчи кере атланмайбыз. Артыкъ тели батырлык да этмей, борчубузну тынгылы толтуруучубуз. Бу жол'а не боллугубузну билмейме. Тюз да жолгъа чыкъганлай, башымы бир кыйгы басханды да, дуняда бар эсем, жок эсем да билмейме. Неликден болганын ангыламайма. Жюрегим чартлаб чыгады дерсе.

Атам, анам, кызчыгым, битеу тенглерим, элибиз кезюме керюнедиле. Манга тынчыкъ бермейдиле. Жер тегерек айланганча болады. Агъачны кыйырына жетгенибизлей тенглериме: «Бир кесек сабыр болугуз, солуу алайыкъ», — дедим.

...Шыбыртсыз олтурабыз. Тегерекге кыулак салыб тынгылайбыз. Таууш эштилмейди. Шошлукну жалан да бир бирде тереклени башларындан тюшген чапракъ шыбыртла бузадыла...

Барабыз. Агъачны ичиди, таууш этмесек, не да фашистни тюз юсуне чыгыб калмасакъ, киши керлюк туюлдю. Карангыда, билмей, фашистни юсуне барыб, аз разведчикми жоулган сунаса? Алай тюбесем да, кыолларымы ерге кетюрюб, алларында тебреб кылыр муратым'а жокду. Башымда кыйгымы чачаргъа керешгенлигиме, жюрегим шургу этген кыймайды. Анам хариб, бюгече жукыламай: «Я аллах, я аллах, я аллах, жашым сау эсе, сау...» — деб таш салыб кереше бо-

лур. Анам, саума. Бюгече бек кыйын борчну толтурургъа барама...

— Тохтачыгъыз, — деб жашладан кыйсы эсе да кьоркыгъан ауаз бла селешди. Барыбыз да анга эс бурдукъ.

— Эштемисиз ол шыбыртны?

— Мен эштген жокъду.

— Мен да жукъ эслемейме.

— Сабыр болугъуз, — дедим.

...Жетел этген таууш.

— Тюз юслерине келгенбиз.

— Не этерге керекбиз?

— Ашыкъмагъыз, — деди негерлеримден кыйсы эсе да.

Биягъы жетел таууш. Адам ауаз. Алай не тилде селешгенин эшталмадыкъ.

Шошлукъ. Турабыз тынгылаб.

— Сиз былай туругъуз. Мен анга жууугъуракъ барыб кырайым, — дедим.

Тереклени ауаналарына бугъа, ол таууш чыкыгъан жерге жууукълашама. Биягъы адам хыны жетел этеди. Автоматым жерленибди. Бичагъымы, кынындан чыгъарыб, онг кълума алдым.

Энди, мен ангылагъаннга кере, экибизни арабыз тёрт-беш метрден узакъ туююлдю. Тохтаб тынгылайма. Жангыз адам болгъанын сезгенден сора, анга бютюн да жууукълашама.

— Кълларынгы ёрге кетюр! — деб хыны селешдим. Ол'а терекни чунгурундан чартлаб чыгъыб, ачы кычырыкъ этди. Чулгандырыб жыкъдым да, аузундан басдым. Табаны, башы бла да мени уругъа кюрешди. Олсагъат окъуна негерлерим жетдиле. Сабий адам болгъа-

нын эслеб, аузун бошладым. Къачаргъа умут этди. Къолундан артха тартыб:

— Кимсе? — дедим. Ол жилиамсырады. — Кимсе? Мен санга сорама.

— Ме-н, бо-ш, а-лай.

— Заманыбызны алма! Ким болгъанынгы, айт!

— Къоркъгъан этеме.

— Кимден?

— Сизден.

— Нек?

— Тюйген этериксиз.

— Совет солдатла сени кибик жаш адамла-ны тьюмейдиле.

— Совет! Бизникиле!

— Къычырма!

— Дядя! Мен сизни фашистле сунганма.

— Атынг кимди?

— Олег.

— Санга ненча жыл болады?

— Быйыл төртюнчю классха барыргъа керек эдим.

— Сен чынтды батыр жашса, кечегиде, къоркъмай, агъач ичинде тургъан.

— Дядя, фашистни къолундан ёлгенден эсе, жаныуарлагъа аш болгъан игиди.

— Охо, Олег, ол сёзлени санга ким юйретгенди?

— Киши да угъай.

— Сен'а жигит пионерсе да!

— Къыйынлыкъ адамны жигит этеди, — деб къошду нёгерлеримден къайсы эсе да.

— Олег, былайгъа не заманда келгенсе? — дедим.

— Ючюнчю кече барады.

— Пионерге ётюрюк айтыргъа жарамагъанын билемисе?

— Билеме. Мен ётюрюк айтмайма.

— Атанг, ананг къайдадыла? — Олег, тынгылады. Биз жууаб сакълагъаныбызны сезиб, къол сырты бла бурнун сюрте, жилимсырады. Ариу айтыб, башын кёкюрегиме къысдым.

— Бусагъатда бизни элде фашистле бардыла. — Олег ол сёзлени жүрексиниб, кючден айтды.

— Къоркъма, Олег, малгъунланы къыстагъанбыз. — Жашны кёзлери жандыла. Хапар айтыб тебреди:

— Атам урушдан къыяулу болуб къайтхан эди. Андан сора, кёб турмай, гитлерчиле элибизни алдыла. Ала юйлеге айланыб, адамланы окоп къазаргъа сюрюб башладыла. Бизни юйге да юч фашист келди. Бирлери атамы офицер кийимлери бла алдыргъан суратын кёрюб:

«А-а-, сен'а фюрерни аскерине къажау окъ атханладан кёреме. Сени бла уа башха тюрлю сёлеширге керекди», — деди. Атамы жагъасындан тутуб, эшик таба тартды. Атам жангыз аягъы бла ёрге кючден сюелиб, фрицни башына тыякъ бла жетдирди. Автоматны гъыр деген огъурсуз тауушу бла атамы босагъагъа бауурундан жыгъылгъаны тенг болду...

— Ананг'а къайдады?

— Экинчи кюн, окоп къазаргъа унамагъанында, аны да...

— Олег, жилима. Сен жигит жашса, пионерсе, къыйынлыкълагъа тёзерге керексе.

Жашны жабсаргъандан сора:

— Бери уа нек келгененг? — деб сордум.

— Фашистледен кьоркьуб. Ала мени да излеген этгендиле.

— Элде ахлугъуз бармыды?

— Угъай, кишибиз жокьду. Энди мен жангызма.

— Бизни бла келирге сюемисе?

— Не дейсиз?

— Бизни бла келирге сюемисе? — дейме.

— Хау. Сюеме!

— Олег, ачмыса?

— Угъай, бери кетиб тебрегенимде, тётя Шура, манга сау ётмек берген эди. Аны ашаб тургъанма.

— Шура дегенинг кимди?

— Кьоншубузда, тётя Шура деб, бир кьарт кьатын жашайды.

— Алай эсе, тебре, кетдик...

Энди Махайны кьатын аллыкь жашы ма олду. Махай анга эркетиб Алеша дейди. Биз'а, тенглери, аны тоюна барабыз. Олег тау тилни сени-мени кибик биледи, таулу киеу болады.

□

СОЛТАН

Налжан, ассыры ачыуланнгандан, ишин да кьоюб, женгил окьуна эшикге чыкьды. Аны «Не этсин адам мынга, отрядны бетин жоярыкьды» деген сёзлери, арбазда сюелиб, га-

зет окъуй тургъан кызыны — тамата пионер вожатаны кыулагына чалындыла.

— Налжан, алай тохтачы, не болгъанды? — деб селешди ол анга.

— Люля Махаевна, биягы Солтан бююн...

— Энди уа не этгенди?

— Зоя Александровна орус тилден эки салгъанды да, ол'а урушуб, эшикни да, ассыры кыаты жабхандан, ууатыргъа аздан кыоюб, классдан чыгыб кетгенди.

— Сора уа?

— Да сора не? Барыбызгъа да, аны хатасындан, устазыбыздан юялыргъа тюшгенди.

— Энди не этергеди да муратыгызыз?

— Билмейме, Люля Махаевна, — деб Налжан, башын ёрге тутуб, школну тамата пионер вожатасыны кёзюне кыайгылы кыарады.

— Тамбла дерследен сора отрядны жый да, анда селеширбиз.

...Ингир алагъа таудан ургъан тебенниги, анда-санда, терезе кыангаланы кыымылдатыб, таууш этдиреди.

Юйде столну кыатында онекижыллыкъ жашчык олтурады. Аны кыара кёзчюклери, сабийден эсе, сабыр, акылы, жетген жашха беги рек ушатадыла. Алай, гымых кыыркыылгъан чачыны тюбюнде кёрюннген шакыы тамгъала, юсюнде терс тюймеленнген кёлек аны, кыалай эсе да, тизгинсиз этедиле. Жашчык, ундурук тюбюне кириб, кеси аллына ойнай тургъан киштик баланы кыолуна алды. Сора, биягы жерине рахат олтуруб, аны кыулакларыны кыаты кыысыб башлады. Киштик ачы кыычырык эте баргъаны сайын, ол да кыатыдан кыаты

къысады. Алай, жаныуар, андан ары тѣзалмай, тырнакъларын аны къолуна илиндиргенде уа, киштикчикни да бошлаб, шакъы жугъу къоллары бла кѣз жиялукъларын сюрте башлады.

— Солтан, бетинге энтда да бир уллу ызыкъ салдынг, — дей, аны биринчи классха жюрюген, гитче къарындашчыгъы къатына жанлады.

— Тейри, сени да... — Солтан къарындашчыгъын кючюнден келгенича тюртюб, киштикге ачыуун анга жетдирди. Башы къабыргъагъа тийиб ачыгъан жашчыкъ, жиялукъ, анасына чабды:

— Амма, къарачы, Солтан мени кюймайды, — деб тарыкъды. Болса да анасы ачыуланмады. Солтанга иги кесек къараб, сора: «Барчы, жаш, терезе къангаланы бери эт», — деди. Алай, ол олтургъан жеринден да тебмеди.

— Мен кимге сѣлешеме?!

Анасыны ачыуланырлыгъын билгенден сора, эшикге чыгъыб, терезе къангаланы этиб, артха къайтды.

Сафият, жашны мудах халын эслеб, хыны этгенине сокъуранды.

— Къор болайым жанынга, не болгъанды санга?.. Нек тынгылайса? — деб сорду. Солтан жууаб къайтармады.

— Сен тюрлюсе, сангырау кибики. Анам санга сѣлешеди, — деб Хакимчик, башында догъурасын да унутуб, къарындашыны аллына сюелиб, аны кѣзюне сагъышлы къарады.

— Аны бла ишинг болмасын, аузунгу къысыб тур!..

Солтан, секириб, эшик таба тебреди.

— Тохтачы, биягы сен бирле бламы туююшгенсе? — деб анасы кьолларыны тылы жу-гууларын ууа, жашына жууукь турду. Бираз тынгылагьандан сора, — мен санга селешеме, — деб кьатлады.

— Туююшмегенме.

— Дерслеринги уа сора окьумай нек тураса?

— Окьугьанма.

— Кьачан?

— Ма бюгюн...

— Ётюрюк айтады, амма, — деб Хакимчик ушакьгьа кьошулду.

— Кесингден гитче сени ётюрюк айтханын-гы жаратмай турады. Юялмаймыса? — дей, Сафият, башын чайкьай, тылыны ийлеб башлады.

Солтан'а, кесин кёбдюрюб, эшикге чыкьды.

Кюн батаргьа жууукьлашханды. Терекле, узун ауаналары бла тегерекни кьаралтыб, шош шыбырдаша, сюеледиле.

Солтан, не этерге, кьайры барыргьа билмей, арбазда бираз сюелди. «А-а, биягы школну аллында ёзенчикге барсам'а... Жашла, кьызла да кёб болурла, ала ингир сайын тоб ойнаучу-дула, мен да алагьа кьошулайым... Отрядны вожатасы энди биз сени оюнубузгьа кьоярыкь туююлбюз дегенди. Меними?.. Мени кьалай кьошмазла? Тейри, мен аланы уруб-уруб кьачарма», — деб ойлай, Солтан терк атлаб тебреди.

Жашчыкь жангылмагьан эди. Ёзенчикде, боюнларында да кьызыл галстуклары бла,

школчула, эки къауумгъа юлешиниб, тоб ойнай тура эдиле. Солтан кесине эс бурдуруп умутда, эки къолун да хуржунларына сугъуб, узун созуб сызгъырды. Алай аны киши да кёрмей эди.

— Жашла, мен да ойнайма...

Жууаб жокъ...

«Кёремисе, ол Мухтарны уа!.. Алгъын кеси къоймай чакъырыучу эди, энди сёлешген окъуна этмей!.. Тохта бир...» дей ичинден, Солтан сабийлеге жууукълашды.

Алай, олсагъат аны къатына пионер къызчыкъ жетиб:

— Энди мен сени бла бир партада олтурлукъ туююлме. Сени бла сёлешген да, ойнагъан да этерик туююлбюз... — деб къычырды.

— Да сора уа, жилирма! Ойнаргъа сенден башха нёгер табмам!

Солтан, уллу-уллу атларгъа кюреше, арлакъда башха сабийле таба тебреди. Алай ол алайгъа жетгенлей, жашчыкъладан къайсы эсе да:

— Келигиз, башха жерде ойнайыкъ! — деб, тобун къойнуна къысды.

Аз заманны ичинде ёзенде Солтандан сора киши къалмады. Сабийле нек кетгенлерин, жашчыкъ, аңгыламай, ауара болуб, кеси жангыз бираз сюелди. Алай пионерлени арлакъда жангыдан ойнаб башлагъанларын кёргенде уа, шош-шош атлаб тебреди.

«Тохтагъыз сиз... Тамбла орус тилден бир иги белги алыб, барыгъызны да бир сукъландырайым» — дей, юйге келиб, грамматиканы къолуна алды. Алай ол жукъ аңгыламай эди. Тюрлю-тюрлю сагъышла, аны бийлеб, тынч-

лыкъ бермейдиле. — «Мени тенглерим менден нек къача болурла, аладанмы аманма. Аман къылыкъ этгеним ючюнмю?..»

Солтан, китабын да бир жанына атыб, ундурукъгъа ауду. Жукъларгъа кюрешди, алай жукъу келмейди.

«Дерсге хазырланмадым. Биягъы «экини» алсам, тенглерим кюлюрле. Тенглеримми? Мени энди тенглерим да жокъду... Ала уа бюгюн алай нек эте эдиле?» Солтанны, кёзлери жилиямукъдан толуб, жастыкъгъа къабланды.

Жукъламай кёб тургъаннга болур, эртденликде анасы Солтанны юятханда, сагъат сегизни жарымы болуб тура эди. Ол кийингинчи, Сафият ашны хазыр этиб, столгъа салды. Солтан, бетин да жуумай, ёретинлей шорпадан бир-эки уртлаб, китабларын да къолтугъуна алыб, школгъа ашыгъышлы кетди.

Сабийле, зарядка этиб бошаб, классха жыйылыб тура эдиле. Солтан эшикден киргенде, биргесине окъугъанланы барысы да, тюне не этген иши бла, бюгюн школгъа, юялмай къалай келди дегенча, Солтаннга суюскюнмей къарадыла.

— Герой, келдингми? — деб кюлгенле да болдула. Налжан: «Тынч туругъуз», — деб ачыуланнгандан сора, класс бир кесек шош болду. Алай сабийлени бир къауумлары, кёб мычымай, биягъы Солтаннга чам этедиле.

Солтан мудахды, сёлешгенлеге жууаб къайтармайды. Дерсге къонгуроу урулду. Аны тауушу Солтан бла кюрешгенлени бир кесек шошайтды, дерс да башланды.

Устазны соруууна жууаб этерге сабийле

къолларын кётюрдюле. Алай, Солтан кымылдамайды, жалан да баш төбен кырагайлай турады. Устаз аны эслеб: «Солтан, сен'а нек тынгылайса, окъумагаймыса?» — деб сорду. Ол ёрге кыобуб, тынгылауну иеди. Сабийле уа пырх-чырх болдула.

— Нек жууаб бермейсе? — деб устаз кыайтарыб сорду.

— Окъумагайма.

— Нек?

— Заманым болмагайды.

— Кыайры багайненг?

— Бир жары да угыай.

— Да сора уа?

Сабийлени кюлгенлери Солтанны амалсыз этдиле. Аны ол халын сезгенден сора, устаз олтурургыа эркин этди.

Ол кюн Солтан дерсле бошалгынычы не классдан тышына чыкмады, не адам бла селешмеди. Налжан аны, терслигине сокъуранганын ангылаб, Солтанга чам селешген сабий болса, ачыуланады.

Дерсле бошалдыла. Налжан сабийлеге: «Бешинчи класс, кетмегиз, отрядны жыйылыуу боллукъду», — деди. Хар ким партасында олтуруб, Налжан не айтырык болур деб сакълайдыла.

Эшикден Люля Махаевна киргенде, Солтан дан кыалгай сабийлени барысы да аны бла жарык саламлашдыла.

Жыйылыуу нени юсюнден барлыгыны, эшда да, Солтан сезген болур эди. Бети тюрлениб, тенглерины аллында юялгайнына жюреги кыйналады.

Налжан, жыйылыуну ача, пионерлеге: «Биз Солтанны тюненеги низамсыз ишине къараргъа жыйылгъанбыз», — деди. Ол Люля Махаевнагъа сёз берди. Алай, тамата пионервожата:

— Угъай, алгъа болгъан затланы Солтан кеси айтсын, — деб Солтаннга къараб, тынгылады.

Олтургъанланы барысы да Солтан таба бурулдула.

Солтан'а терлегенлери барыб сюеледи. Сёзю неден башларгъа билмей, терен сагъышха кетибди: «Мен терсме, бек терсме! Устазларым да, тенглерим да тюздюле. Мен кимден аманма? Угъай!.. Битеу терслигими бойнума алайым. Устазладан да, окъуучуладан да кечгинлик тилерге, окъуугъа да кесими тюрлендириб, кёл салыргъа керекме...»

□

ШЕША

Излеген адамымы табмай, армау болуб тургъанымлай, арлакда сюелген бир адамны кёрюб, сейирге кълдым. Ол, асыры семиргенден, адам сыфатын тас этгенди. Белбауу кърнын экиге юлешиб, тюени сыртына ушатады. Бети уа гитчерек багъыр таз тенгли барды. Артындан къарасанг'а, шашмай, суу басхан гебеннге ушайды. Къайдан чыкъгъанларын эслеме-

дим, экеулен, ол адамны кёргенлей, бир бир-лерине:

— Кет, кёрюнме, биягы Шеша былайда сюеледи, — деб жол ташлаб, клубну арты таба бурулдула...

Ол адам арлакыгъа кетди. Дагыда ызына бурулуб: «Мен сизни къайда кёргенме?» — деб сорду. Эсимде болмагынын айтдым.

— Сен Назир туююлмюсе?

— Жангылмагыанса. Сен'а кимсе?

— Ой, шуёхум, Назир, школда бирге окыу-гыаныбызны унутханмы этгенсе?

— Тохта-тохта! Османмыса?

— Османма, Назир, — деб ол мени кыучакылады. Хапар сорушдукъ. Бир бирибизни кёрмегенли — онбеш жыл.

— Осман, уллу тюрленнгенсе.

— Къарт болгыанма.

— Къарт болуб'а, алыкыа... Кесинг селешмесе-сенг, танырыкы туююл эдим.

— Бизни таныб ким да не этеди? Жарлы, хариб, — деб кёлкыалды этди.

— Угыай, шуёхум, жарлыгыа уа ушамайса. Бек кыуатлыса, — дегенимде, харх этиб кюлдю.

Кыоймай юйге элти, тиширыуу бла шагърей этди. Шуёхуму юй бийчеси жарыкы адамды, тегерегиме айланды. Османдан бойлу эсе да, базманнга салсанг'а, баям, андан юч кере аз тартыр.

Не жарыкы болургыа кюрешсе да, кыара дугум кёзлери мудахдыла. Ётюрюкден не хайыр, Осман юй бийчесине бек ариу селешеди, «Халимка» деб, эркетеди. Халимка да эрини айтханын жерге тюшюрмегенча кёрюне-

ди. Бир бирлери бла татлы жашагъанларына сукъландым. Алай'а Халимканы ауруу жунчутханча, тозураб тургъаны не сеbebденди? Осман жангыз жашды. Анасы бла атасындан эртде айырылгъанды. Халимканы халын сорайыммы? «Босагъабыздан тюшгюнчю, не соруу этерге къалдынг?» — десе уа...

Къонакъбай къанга къурагъандыла. Шеша сюеледи. Аш келгинчи окъуна Осман аны башын ачды. Эки стаканны эринлери-бурунлары бла толтурду.

— Былай берекетли тартмасанг, эринлериңги жибитиб къояса, — деб, бир-эки алгъыш сёз да айтыб, женгил окъуна стаканны тюбюне къарады. Ай, таланган, жыйырылгъан да этмеди. Саулукълудан. «Ахырына дери ич», — деб, мени да эки аягъымы бир уюкъгъа сукъду. Мен'а шуёхуму кёлюне жеталмадым.

«Эртденликде, ишинги тамам этгенлей юйге къайтыб келмесенг, ёмюрде кёзюнге къарамам», — деб, Осман юйден мени ашыра чыкъды. Жолда сабий заманыбыздан хапар айта барабыз. Ол, кесини осаллыгъындан, окъумай къалгъанына сокъуранады. Орамда бир-эки кере да жашла Османнга: «Салам, Шеша», — деб озгъанларын эследим. Шуёхум алагъа жарыкъ жууаб этеди... Мен'а тёзалмай:

— Алан, «Бакъсанчы, жугарыбызны урлаб, атына да «бекгахын» атаб тура эди», — деб эртде чегемли айтханлай, мен кёрмегенли кесинге да жангы ат атагъан болурла дейме? — дедим. Осман, баям, «шеша» деген сёзге асыры юйренгенден, не ючюн айтханымы иги

ангыламай, тынгылады. — «Шеша» дегенлери ючюн айтама, — дегенимде, кюлдю.

— Жашла лакъырда этедиле. Бир кюн ёчешиб, аракъы шешаны башы бла, солумай ичгенме да, андан бери безирей айланадыла.

— Аллах-аллах, Осман, керти да саулукълу кёреме сен.

— Кесими таныгъанлы, ауруб, башымы жастыкъгъа салмагъанма.

— Насыбынг да барды.

...Жумушуму тындырыб, ингирде Османлагъа къайтдым. Юйде тюненеги жарыкълыкъ жокъ. Осман ундурукъгъа сыртындан тюшюб, жаралы жаныуарча солуйду. Хурулдагъаны терезелени зынгырдатады дериксе. Бир бирде ол: «Мен сени талкъыдан чыкъгъан чабырлыкъча жумушатырма», — деб кимге эсе да чамланады. Жунчуб, сын ташча сюелеме. Мени юйге келгеними билмейди.

Халимка эследи да, шинтик салды:

— Олтуругъуз, айыб этмегиз, аллах ючюн. Бир кесек ичиб келгенди да, былай этиб турады, — деди.

— Къайгъырмаз, къайгъырмаз. Алай да болады...

Мени тауушуму эштгенлей, аллай жаш къутурсун юсюнге. Дунияны аманын къуйду. Атамы башына, аягъына дери да жетмеген жери къалмады. Халимканы тозураб тургъанын энди ангыладым. Тюнене ингирде сормагъаныма къууандым. Не къыйынлыкълагъа да чыдаб, юйюн чачмаз ючюн, Османны тюзетир жанындан кюрешгенине, артыкъ да эрини юсюнден тарыгъыб сёз айтмагъанына бюсюредим.

...Юйде шош болду. Халимка башын ёрге кётюрмейди. Ючжыллыкъ жашчыгы да, кьушдан буюкьган тауукъ балача, анасыны этеклерине чулганыб турады. Добар сабийчик. Суйдюмлючюк. Машалла демей, бетине кьарамазса.

— Гажай, кьайдаса? — деб, Осман шытылары чачды. Ол сагъатда Халимка, асыры юялгъандан, жерде тешик болса кирирча эди. Жашчык да атасыны огъурсуз ауазындан кьоркьуб жилимсырады.

— Ой, шуёхум, алай асылсызла нек сёлешесе? — дедим.

— Манга акъыл юйретиргеми келгенсе?..

Не айтырыкьса? Бир зат да угъай. Эсирибди. Эртденлигинде Осман кёзлери чюгюндюрден кёбген тууарны кёзлерине ушай эдиле. Тасхамы нек кёрдюнг дегенча, манга да онгсунмай кьарайды. Амалсыздан ишарыргъа кьурешеди. Не юй бийчесине, не жашчыгына сёлешмейди. Осман бла сёз башларгъа умут этдим. Ушакъны узакъдан келтирдим. Тенг тенги бла сёлешгенча, кёлюмде болгъанны айтдым. Осман бюсюремеди.

— Да, ахшы шуёхум, не этгенибизни, кьалгъаныбызны билмезча сабий туююлбюз, — деди. — Кишиден телиге санамайбыз кесибизни...

— Тенгинг тюз айтады, — деб, Халимка сёзге кьошулганында уа, Осман аны аузуна ургъанча этди. Мени ишим бармазлыгъын ангылаб, сёзню, андан ары созмай, тыйдым.

Ингирде кьонак юйде кьалдым. Осман эки жанына аууша, кьучден атлай, чайниден чыкь-

гъанын кёрдюм. Ол аякъ юсюне туралмай, атлаучладан эншге ташайды...

Ол бир кесек эс жыйыб, гур-мур эте, юйле-ри таба тебреди... Осман кеслерини орамгъа жууукълашханда, Халимка, бир быстыр чулгъамны да алыб, жашчыгъыны да къолундан тутуб, арбаздан чыкъгъанын эслеб:

— Къайрыса, гажи, кел да чурукъларымы тарт — деб къычырды. Халимат тынгыламады, жууаб къайтармады. Терк-терк атлаб орамдан ёрге айланды.

□

ДЫП ДЕБ, ЖАНЫНГЫ КЪЫЙНАМА

Бир уллу ишибиз болуб чырмалмасакъ, Хусей бла мен солуу кюнбюзню бирге ашырыучубуз. Ётюрюкден не хайыр, киногъа барсакъ, автобусха минсек да ол мени хуржунума хазна узалтмаучуду. Ассыры халалдан юсюнге ёлюб къалыр. Жукъ айтсанг'а:

— Дып деб, сен аны ючюн, жанынги къыйнама, — деб кюлюб къоюучуду.

Биягъы, биз кёб заман айланыб, юйге тебрedik. Автобусха миннгенибизлей, терк окъуна хуржунундан чыгъарыб, он капекни кондукторгъа узатды.

— Ненча билет береме? — деди кондуктор.

— Дып деб, сен, аны ючюн, жанынгы кыйнама, — деди Хусей.

— Сау болугъуз, сау болугъуз, — деб кондуктор эки-юч кере кыйтарыб, ыразылыгъын билдирди. — Мыйыкълы жашла чомарт болуучудула, — деб чам этди.

— Бу керексиз чомартлыгъынгы кыачан кыоярыкъса? — дедим Хусейге.

— Дып деб, сен, аны ючюн, жанынгы кыйнама. Не этгеними мен уста билеме.

— Бир бирде не этгенинги билмейсе да—ол туюлмюдю палах.

— Болмагъан затлагъа дып деб, жанынгы кыйнама. Замансыз кыарт болургъа суймей эсенг, кыйгъыны аз эт.

Не айтырыкъса анга. Чам селешиб, сени да кюлдюрюр, кеси да кюлюр...

Биз минген автобус ючюнчю кере тохтады. Кыара кыалпагъы бла бир узун киши мени кыатыма келиб сюелди. Мен да, анга жерими берейим деб, ёрге кыобаргъа хазырланганымлай:

— Билетигизни кёргюзтюгюз! — деб онг кыолун манга узатды. Чач туюклерим, ийнелеча болуб, ёрге турдула. Кыулакъларым чуулдадыла. Хуржунларымы кыармагъан кибик этдим.

Ол киши:

— Сен да билетинги хазыр эт, — деб Хусейге селешди. Бизде билет табмагъандан сора, кыаракыалпакъ, дуняны айыбын этиб, юсюбюзге айланды.

— Бирле бардыла да, «билет алыгъыз» деб тамагъынг кыарылгъынчы кыычыргъанлыгъы.

нга, тынгылауну басыб тургъан болмаса, бетлерине юялмайдыла,— деб кондуктор да контролергъа сёз къошду.

«Кечгинлик бер» дегенча, Хусей мени кёзюме къарады.

— Аллай бир къычырыб юялтмагъыз. Биз терсбиз, кечгинлик беригиз, — дедим.

— Сиз уяллыкъ болсагъыз, билет да алыр эдигиз. Бусагъатдан тазир төлегиз.

— Төлейик, тамата, телейик. Аны ючюн, сиз, дып деб жаныгъызны къыйнамагъыз, — деди Хусей.

— Кёремисе, дагъыда аланы, манга акъыл юйретирге кюрешгенлерин. Къалай сёлеширигими, сиз айтмасагъыз, билмеймеми. — Магъыз! — деб экибизге эки къагъыт журун узатыб, сомну алды...

Хусейни кёзюне къараб:

— Дып деб, сен, аны ючюн, жанынгы къыйнама, — дедим.

□

ТЮКЕНДЕ

Бир бек ашыгъыб бара тургъанымлай, Аслан, эгечден туугъан, тюбеп, сёзге тыйды. Не кюрешдим эсе да, аны бла айланыргъа онгум болмагъанын ангылаталмадым.

— Ой, юйюнге, Мухадин, бир жараулу чурукъла бардыла. Ол кёлеклени уа бир кёр-

гюенг?! Къаллайларын алыргъа таукел болал-
май турама. Тюз сен сайлагъанланы аллыкъма.

Эгечден туугъан мени хорлады.

— Къой, къолуму жибер, таныгъан адамы-
быз кёрсе, айыб этер, — деб эки-юч кере
къайтардым. Алай, ол'а, мени айтханымы эшт-
ген эсе да, эштмеген кибики этиб, къолумдан
алгъа тартханлай, эшик юсюне басыныб тур-
гъан адамланы аралары бла кесине жол таба,
мени да алыб, тюкенни ичине ташайды.

— Оллахий, Аслан, бюгюнден тели ишинги
кёрмегенме, — дедим, солуууму кючден ала.

— Не ючюн айтаса алай?

— Очередсиз киргенинг ючюн!

— Къара, хайыуан эт ашагъаннга сен. Ма,
очередибиз былайдады. Бир, эки, юч... аллы-
бызда жалан да беш адам барды. Биз ма бу
жолдашны ызынданбыз.

— Кёлюнг бла айт?

— Ышанмай эсенг, сор. Очередсиз кёкюрек
урсанг'а, тамбла чачынги жюлюнюб тургъанын
да кёрюрсе.

Энди эки адамдан сора бизни кезиуюбюз
жетерикди. Алай эки тюкенчи да бир жабыу
артына кириб, къуш-муш этиб тургъанлы иги
кесек заман болады. Аланы сакълагъанла, би-
рем-бирем къычырыб, тырман этиб башлады-
ла. Ол къара шинли, узун бойлу, къатангы,
адам эслерча мыйыкълары бла да тюкенчи ти-
ширыу, жабуудан башын бери къаратыб, хар-
быз туурагъандан да татыулу къаба, айтды:

— Тауусулгъанды! Сакъламагъыз!

— Не зат тауусулгъанды? Ётюрюк айтма!

Бир уллу машина толу хабчук келгенди. Дып демей, сатыб башлагъыз!..

Сюелгенле не бек кычырыб кюрешдиле эселе да, тюкенчиле алагъа къулакъ салмадыла. Алычуладан къайсы эсе да:

— Кетмей, туругъуз. Бир жангызыгъыз да кетмегиз. Мен бусагъат, — деб эшикге чыкъды.

...Кёб мычымай, ол, дагъыда аны бла биреулен келди. Бизге сёлешиб кетген киши жерине тохтады, жангыдан келген'а, оруусуз-соруусуз, тюкенни ичине кириб тебреди. Харбыз ашай тургъан тюкенчи, аны эслеб, тырман да этиб, кёкюрегинден артха тюртдю.

Ол'а:

— Ашыкъмагъыз, сабыр болугъуз. Мен сизни бла сёлеширге келгенме, — деб кёкюрек хуржунундан кызыл удостоверениясын чыгъарыб, тюкенчиге кёргюзтдю. Тюкенчи онг къолу бла жүрегинден тутуб, гуппууракъ да болуб:

— Жюрек аурууум тутханды да, нёгерим да мени бла кюреше, сатыу эталмай турабыз, — деди.

Ётюрюкден не хайыр, аурубму, огъосе къоркъубму, билмейме, тюкенчини, къабыргъагъа тыяна барыб, диваннга аугъанын кёзюм бла кёрдюм.

□

КЪАБЫРДА СЕРМЕШИУ

Уруш бошалса да, халкъ алыкъа эс жыймагъан эди. Биз жашагъан гитче сахарчыкъ да, уруш къыйынлыгъын хорларгъа кюрешиб, жашау тиричилигин этеди.

Ол сахарда мени Аллахбердиден башха тынгылы шагърейим жокъду. Ол'а тюкенчиди. Кеси жангыз ишлейди. Ёнкюч ахча тилесем, аз, кёб болса да, бермей къоймаучуду.

Бир кюн Аллахберди, институтха келиб, манга былай айтды:

— Мухарбий, мен бек уллу жумуш бла элге барама. Анда эки кюн турлукъма. Тюкенни санга къоюб кетмесем, амалым жокъду. Биринчи тилегими толтурмай, сени да амалынг жокъду.

— Аллахберди, къолумдан келлик эсе, угъай демейме.

— Мен санга ышанама, Мухарбий.

...Тюкенни эртденликде сегиз сагъатда ачдым. Тюкеннге кёб адам келеди, алай хабчук алгъанла уа бек аздыла. Къумачланы тутуб кёрюб, багъаларын соруб, биреу ызларындан сюргенча, артха терк айланадыла.

Ингирде, мен да тюкенни этейим деб тургъанлай, къойнунда да къызчыгъы бла, чырайлы, тынгылы кийинген бир тиширыу эшикден кириб, мени бла эртдеден шагърейча, жарыкъ сёлешди. Сора сабийни да къумачла салыныб тургъан къанганы юсюне олтуртуб, бир сайлама пальтону къолуна алыб, тегерек айландырыб, кёб къарады.

— Мен бу пальтону алама, — деди ол. — Къызчыкъ былай турсун, мен'а пальтону да юйге элтиб, ахча алыб келейим. Ма былайчыкъда жашайма. Бусагъат жетейим, къайгъы этмегиз.

...Иги кесек заман озду. Къызчыкъ жиляб башлады. Конфет, къалач бериб кюрешеме. Болмайды. Жиягъанын тохтатмайды. Амалсызгъа къалдым. Къызчыкъгъа айтхан ариу сёзлерим, аны жабсарыргъа кюрешгеним зырафына кетедиле.

Ахырында, тюкенни эшигин этиб, сабийчикни да къойнума алыб, эшикге чыкъдым. Не кёб соруб кюрешдим эсе да, ол къайда жашагъанларын айталмады. Кёз байланыб башлагъанды. Энди мен да типискиге къалыб, ары бла бери жүрюйме...

Бир заманда сабийчикни анасы, ызыбыздан келе келиб, бир къолу бла мени, экинчиси бла уѣ къызчыкъны тутуб, «хап-хап» деди. Тырман этерге аузуму эки-юч кере ачдым. Алай, тиширыу ассыры ариу сёлешгенден, бир зат айтыргъа да къолумдан келмедиле.

Ол, зор этгенча этиб, мени юйлерине тебретди. Бир тыгъырыкъла бла барыб, уллу темир къабакъ эшикден да ётуб, аланы юйлерине жетдик.

Столну юсю ашдан, ичкиден толуду. Тиширыу тегерегиме урчукъча айланады. Къор, садагъа болады. Аша, деб къысады. Бир заманда, къабакъ эшик хыны къагъылды.

— Юй таматабыз келеди, — деб тиширыу эшикге чартлаб чыкъды...

Уллу киши. Бетини тууар быдырдан башхалыгъы жокъду. Ол, не бек ишарыргъа, жарыкъ

болургъа кюреше эсе да, бетинден огъурсуз-лугъу кетмейди. Къонакъны иги сыйламайса деб, къатынына тырман этеди.

...Ашадыкъ, ичдик, кюлебиз, ойнайбыз. Бир къайгъым жокъду. «Была не алапат адамлала», — деб келеди кёлюме.

— Къонакъ, сен айыб этме, экибиз бир жумшчукъ тындырлыкъбыз. Бюгече бизде къаласа, эртденликде уа, пальтону ахчасын да алыб, ишинге барырса, — деди киши манга. Ичгенчигим башыма чабыб, жарыкъчыкъ эдим. Секириб къобуб:

— Мен хазырма, тамата! — дедим. Ол кюлдю. Онг къолу бла имбашымдан къакъды.

Ол гетмен, мен жугар алыб, иги кесек жол жюрюдюк. Шахарны бир къыйырына чыкъдыкъ.

— Жетдик, — деди нёгерим. Биз къабырлагъа келиб тохтагъаныбызны билдим. Жюрегим чанчды. Кефим аязды.

— Былайда уру къазарыкъбыз, — деди нёгерим. — Сени кёлюнге бир тюрлю зат келмесин. Нек къазгъаныбызны тамбла айтырма.

Жугъурбет киши жерни гетмен бла къазыб, мен'а топракъны жугар бла тышына тёгюб, мени кёкюрегиме дери теренликге уру къаздыкъ.

— Энди бошайбыз, — деди ол, урудан чыгъа, — ары тюш да мен къазгъан топракъны бери ат.

— Къолларым бла уруну эки жанына тыяна, ичине тюшдюм.

— Жаннетли бол, ахшы улан, — деб ол къолунда гетмени бла башым таба сермеди. Къа-

лай эсе да бир сезим бла, мен бир жанына болдум да, гетмен кябырны кябыргъасына тийиб, чанчылды. Алайына мен да аны кюлундан сермеб эншге тартханымлай, киши абыныб, уругъа тюшдю. Тар уруну ичинде кьаты сермешдик. Ол заманда кьарыучугъум болур эди. Ким биледи, мен гёжефлени эришиулери не кьатышыучуму билсе, ол мени бла, таб, ол иш бла ойнагъан да этмез эди.

Аны эсин аздырыб, мен юйге кьайтдым. Эшикни кьакъгъанымда, аны ача, кьатын:

— Тындырдынгмы, Геркулес, — деб сёлешди.

— Геркулес сабийчикни алыб кел деб жибергенди, — дедим мен.

— Нек? — деди тиширыу ахы кетиб.

— Да кьайдан билейим.

Ол сабийчикни акъ жабыуугъа бёлеб, мени кюлума берди...

Ол кече окъуна аманлыкъчы жыйынны бир кьауумун тутхан эдиле. Урланган сабийни атасы бла анасы уа бюгюн да мени дунияда бек багъалы адамларына санайдыла.

□

ПАЛШТОФ БАГЪАСЫ БЕР!

Бюгюн Малкъар труппаны артистлери эллилеге «Жаралы жугъутурну» кёргюзтюрюкдюле. Анга кьараргъа келгенле клубха сыйыныб

болмайдыла. Аланы арасында Кязимни таны-
гъанла да бардыла. Пьеса уа Кязимни юсюнден
жазылгъанды. Ал тизгинледе олтургъан акъ-
сакъалла, ыннала, битеу да бери жыйылгъан-
ла спектаклни башланырын сакълайдыла. Жаш
тёлю, къарс уруб, артистлени ашыкъдырады...

Келлет бла Муса да, эшикни юсюнде сюел-
генлени да ары-бери тюрте, клубха кирдиле.
Аланы «жалкъалары» ассыры ёсгенден кёлек
жагъаларын кёргюзтмейдиле. Сакъаллары
жыякъларыны жартысындан жюлюнюбдю.
Кёнчек бучхакъларында сынжырчыкъла жыл-
тырайдыла. Келлет сигаретни тил къыйыры бла
аузуну эки жанына кезиу элтеди.

— Шуёхум, ары къарачы, — деди Муса Кел-
летге.

— Не затха къаратаса?

— Жюнюс келиб турады.

— Къайда?!

— Ма, алайда олтурады.

— Барчы бери чакъыр.

Муса, акъыртын барыб, эки къолу бла Жю-
нюсю кёзлерин басды.

— Ахматса. Арсенсе... — деди Жюнюс.

— Билмегенсе, — деб жууаблады Муса ауа-
зын тюрлендире.

— Хажимисе?

— Билмегенсе.

— Аминсе.

— Билмегенсе.

— Ауазынгы эсима тюшюралмайма.

— Ты что, Жюнюс? Мне нипомниш? — деб
Жюнюсю башын кёкюрегине къысыб, къу-
чакълады.

— А, сенмисе, Муса? Ауазынг тюрленибди.

— Ой, сени огъесе. Кел эшикге чыгъайыкъ.
Бир хапар да айт. Келлет да тышындады.

— Келлетни бери чакъыр, оюннга къарайыкъ. Хапар айтыргъа заман табарбыз.

— Къой-къой кел, оюннга да къарарбыз.

— Мен бусагъат къайтама, орнуму кишиге берме, — деди Жюнюс нѳгерине...

Келлет да Муса да Жюнюсю тансыкълар ючюн къоймадыла.

— Ишинг, жашауунг къалайды? — деб экиси да, бир бирге ал бермей, Жюнюсден хапар со-радыла.

— Жюнюс, он жылны бирге окъугъанбыз, бир элде ёсгенбиз. Алай, элге келсенг, бизге тюбегенинг жокъ, письмо жазмайса, — деб кёлкъалды этдиле.

— Оллахий, жашла, сизге уллу кёллю болуб угъай, къалай эсе да, таб тюшмейди. Ыйыкъдан бир келеме да, къартланы къатын-дан кетерге онгум болмайды. Алагъа болуша, юйде ары-бериге жубана, кюнюм кетиб къалады.

— Ангылайбыз. Къыйынды. Ёнге уа къалайса?

— Жокъду хатам. Заводда иш игиди. Ингирликде университетге жюрюйме.

— Шуёхубуз, молодец! Санга тюбегенибизни «отметить» этмей амал жокъду.

— Жашла, оюннга къарайыкъ.

— Угъай, амал жокъду. Ёбкелерикбиз... Со-ра сен бизни адамгъа санамайса?

— Къара, алагъа сен?

— Кёллюбюз бла айтабыз.

— Къайры барлыкъбыз?

— Барыр жер биз табарбыз.

...Буфет. Столну юсюнде аракъы шеша сюеледи. Шуёхлары стаканны аракъыдан толтуруб, Жюнюсю къолуна тутдурдула. Жюнюс ичерге арсар болду. Алай стаканны ичиндегин тауусмай къутулмады. Таза «суучукъдан» ичи иги къызгъандан сора уа, Жюнюс да бир палштоф алды. Шуёхла буфетчи къыстагъынчы олтурдула. Ассыры кефден, ала босагъадан тышына кючден атладыла.

...Кече сагъат 12 болгъанды. Жюнюс, белинден ёргесин ундурукъдан эншге бошлаб, уллу таууш этиб, къусады. Анасы аны тегерегине айланады, къор, садагъа бола, башындан тутады. Алай атасы Паша уа, жашына не болгъанын ангылаб:

— Танг'а бир атсын! Кефинг'а бир аязсын! — деб, тишлерин къыжылдатады.

Жюнюсю кечеси аман бла кетди. Ассыры ырмах болгъандан, эртденликде тешекден кючден къобду. Ол этген ишине сокъурана, къайгъылы бет ала, адамгъа да селешмей, башын да эншге тутуб олтурады.

Паша, жашыны халын кёргенде, ачыудан бети тюрлене, соруу этиб башлады:

— Жаш, бюгече къайры баргъаненг?

Жюнюс ассыры юялгъандан сёз айтмай тынгылайды.

— Мен санга сорама.

— Атам, терсме...

— Эсингде болсун, мындан арысында сени ол эки хаулеге тагъылыб кёрсем, эштмегенме деме. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, атам.

...Кюн батаргъа жууукълашханды. Жюнюс Нальчикге кетерге ахыр автобусну сакълайды. Ассыры ырмахдан, мыккылды, мудахды.

Муса бла Келлет Жюнюсню узакъдан окъуна таныб, аны къатына женгил жетдиле. Алай, Жюнюс аланы келгенлерин онгсунмады. Шуёхла уа анга жарыкъ тюбедиле.

— Жюнюс, кетибми тебрегенсе? Башынг къалайды? Бюгече уллу бардырдыкъ. Ма алайды бизни жашауубуз, — деб бир бирге ал бермей сёлешедиле. Жюнюс'а жукъ айтмады.

Келлет сагъатына къараб:

— Автобус келирге энтда да жарым сагъат барды. Сени башынгы ауругъанын сезиб турама. Бир жюзню урмай амалынг жокъду, — деди Жюнюсге.

— Угъай, бир да, эки да айтмагъыз. Аузума салаллыкъ туюлме.

— Къара, анга сен. Бусагъат бир жюзню тюртгенинглей, анадан туума сау болуб къаллыкъса.

— Къоюгъуз, этмезлик ишим бла къысмагъыз.

— Да биз сени кесибизге санамасакъ, суюмесек, сёлешген да этмезек.

— Барын да билеме. Жаныгъызгъа тиймесин, сиз айтханны эталлыкъ туюлме.

— Кесинг келмей эсенг да, бизни башларыбызгъа бир оноу эт.

— Сиз энди мени хиликгя этиб башлагъансыз.

— Мен кёлюм бла айтама, — деди Келлет.

— Сизге оноу этерге эркин туюлме.

— Ой, сен'а терсине кетдинг. Энди, сен бизге газет окъу демейбиз.

— Мен бир зат да ангыламайма.

— Ой, юйюнге, башланы тюзетирге керекди.

— Сора менден не излейсиз?

— Бюгече хуржунунг танг къалын кёрюне эди. Бир палштоф багъасы къоя кет...

Аланы айтханлары Жюнюсге ачыу тийди. Хуржунуна эки кере узалыб, кесин тыйды.

...Болса да шуёхла Жюнюсю юялтдыла. Ол жашлагъа ахча бериб, была бла тургъанымы адам кёрмесин деген къоркъууну эте, аладан айырылыб, жолну экинчи жанына ётдю...

□

КЁРГЕНИМЕ ИШЕКЛИ ТЮЙЮЛМЕ

Библиотеканы окъуу залы адамдан толуду. Алай, асыры шошдан чибин учхан таууш эштилик дерчады. Мен да, ол шошлукъну бузама деб къоркъгъандан, эшикден кирген жерде шыбыртсыз сюелеме. Бош шинтик излеб, төгерегиме къарайма.

Ишим болмазгъа ушайды. Андан кёб сюелирге юялгъан окъуна этеме. Ызыма къайтыргъа тебретим. Ол кезиучюкде бир къыз, нёгерине да не эсе да айтыб, аякъ бурунлары бла атлай, эшикге чыкъды. Олсагъатдан окъуна кетген къызны нёгерини къатына барыб:

— Былайда олтурургъа боллукъмуду? — деб шыбырдаб сордум. Ол'а кёзлерин китабны чапракъларындан хазна айырмай:

— Бош туююлдю, — деди.

Жухума ургъанча, артха айландым. Болса да кетиб къалмадым. Артха туракълаб, манга жууаб этген къызны бет сыфатына эс буруб къарадым. Олду деб келеди кёлюме.

Сагъыш этиб, башымдан тутдум. «Кимди?» — деб кесиме соруу бердим. Тохта... Эсимде туююлдю.

Кесине сорайыммы? Базынмайма. Къыз алыкъа кеси жангызды. Негери къайтмагъанды.

...Кёб сагъышладан сора, къызны къатына бардым. Кечгинлик тилей, шинтикге олтурдум. Эртдеден бер:и шагърейимеча, салам айтдым. Къыз мени ол ишиме артыкъ бюсюремегенин сездирсе да, жууаб'а къайтарды.

Саламлашханыма сокърандым. Юялдым. Ол мени шагърей адамым болса, тынгылы жууаб этер эди. «Бу не сылхыр адамды...» — дей болур эди манга. Тюзюн айтсам, аны кёлюне не келгенин билирге къыйын эди. Къызны къатындан кетмейме.

— Жер бош туююлдю дегенемда...

— Кечгинлик беригиз, бусагъат кетеме. Айыб этмегиз... Мен алай бош... Сизни таныгъан этеме... Кёзлеринг манга шагърейдиле. Кёзбау этмейме. Кёлюмде болгъанын айтама.

— Омакъ сёзлеригиз ючюн, сау болугъуз.

— Кечгинлик беригиз, чырмадым. Къайсы элденсиз?

— Къайдан болсам сюе эдигиз?

— Сизни кибик ариу къыздан аллай жууабны сакъламай эдим.

— Тёгерекде адамлагъа чырмау болабыз.

— Ангылайма, бусагъат кетеме. Мени со-рууума жууаб этмедигиз?

— Огъары Чегемденме.

— Элигизни уста танийма. Ариу жерди. Кийикли тауларында да болгъанма.

— Бизни тауларыбызны сизден сора да кёб-ле жаратадыла.

— Анда сизнича ариу къызла жашагъаны ючюн жаратадыла.

— Ол сёзлеригиз ючюн да сау болугъуз.

— Кёлюмде болгъанны жашырыргъа юй-ренмегенме.

— Ол кишиликни белгисиди.

— Былайда уа сиз да оздурдугъуз.

— Мен'а алай сунмайма...

— Сиз акъыллы сёзле айтасыз.

— Нёгерим келеди, кечгинлик беригиз?..

— Хайырлы иш этигиз.

— Сау болугъуз.

— Мен сизни таныгъаныма уа ишекли тую-юлме.

— Даулашмайма.

...Окъуучу, айыб этме. Мени юсюмден не тюрлю оюм этерге да эркинсе. Ол сени ишингди. Алай, мен'а болгъан затны айтама. Бир жангыз сёзюн кьошмайма.

Библиотекадан кетиб къалмадым. Газетлени подшивкалары салыннган столланы къатларына барыб, газетлени жангы номерлерине къарайма. Бир заманда, мени шагърей къызым, окъуй тургъан китабын да алыб, эшикге чыкъ-

ды. Мен да аны ызымдан тебредим. Ол, библиотекачы кыызгъа китабын ётюре, бир кесек мычыды. Мен аны сакъладым.

Кыыз, эшикге суху чыгыб, терк-терк атлаб, кетиб башлады...

— Кечгинлик бер, ариу кыыз...

— Не зат ючюн тилейсиз, кечгинлик? — деди, — мени сёзюмю бёле.

— Бююнлю сизни башыгъызны аурутханым ючюн.

— Угъай, сиз адебли жашсыз. Жаныма тиерча бир тюрлю сёз айтмагъансыз.

— Ол оюмугъуз ючюн да сау болугъуз. Атыгъыз кимди?..

— Атым Жансарайды.

— Ариу атыгъыз барды. Мени атым'а Алимди.

— Сизни атыгъызгъа да киши шарайыб табарыкъ туююлдю.

Экибиз да бир бирге къараб кюлдюк... Шархны алчы адамларыны суратлары салынган аллеягъа жетдик.

— Былайда бир кесек олтурайыкъ, — дедим Жансарайгъа.

— Мен бек ашыгъама. Сагъат ючде зачет берликбиз.

— Университетде окъуй болурсуз?

— Хау. Заочно окъуйма.

— Къайсы усталыкъны сайлагъансыз?

— Заводда ишлейме. Инженер болургъады муратым.

— Сора бек ашыгъасыз?

— Да бир онбеш-жыйырма минут олтурурга боллукъду.

— Сиз ёмюрде, ачы сёз айтыб, адамны жүрегин кыйнаган болмазсыз?

— Ачы сёз иги туюлду.

...Жансарай кетерге ыразы болду. Алайда сахарны алчы адамларыны суратларына кырай, акыртын атлайбыз... Жеримден тебмей, суратха аралыб кыалдым. Анга бла Жансарайга кезиу кырайма...

— Жансарай! Машинала ишлеучю заводну алчы мастери. «Кёргенме, танийма» деген эдим да... Жангылмаганма да?

— Жангылмагансыз.

— Жансарайны суюдюмлю акъ бети жингкча кызарады.

Терк-терк атлаб, университет таба кетди. Ызындан кыараб, кёбге дери турдум...

□

УСТАЗ БЛА СТУДЕНТ

Ол, эшикни ачхан жашха, кёзлюклерини башы бла кыарады. «Ол», десем да университетни устазы Назир Алиевич.

— Кирирге боллукъмуду? — деди эшикни ачхан.

— Кыайдан келгенсе?

— Элден. Малкырдан. Заочно окъуйма, сынау ишими алыб келгенме. Почта бла да жи-

берлик эдим, алай... Алай, алгъа кесигизге кӱргюзтюрге сюеме.

Устаз кӱзлюклерин стол юсюне салыб, жаш узатхан кӱк тышлы дефтерни кӱолуна алды. Жашны тукъумун окъуб:

— Мен Темиржанов деб студент танымайма.

— Эки жыл болады мен сизде окъугъанлы.

— Мен танымайма.

— Къалай унутхансыз? Бу кыш сизге экзамен окъуна берген эдим да... Устаз кӱзлюклерин салыб, дефтерни чапракъларын, ахырына дери, бир жанына аудуруб чыкъды.

Студент солуун кючден ала, устаз не айтырыкъ болур деб тынгылайды.

— Да-да — деди устаз.

— Кечгинлик беригиз. Не зат дедигиз?

— Жарарыкъ туююлдю...

— Кечгинлик бериригизни тилейме... Нек, неси, къалайы жарарыкъ туююлдю?

— Къалай, неси жарарыкъ туююлдю. Жангыдан жаз!

— Кечгинлик беригиз? Къалайы, неси жарарыкъ туююлдю?

— Сен къайда окъугъанса?

— Школда.

— Устазны юсюне сюелиб, иги даулаша тур, дебми юйретгендиле сени школда?

— Угъай, кечгинлик беригиз?

— Кетерге эркинсе. Жангыдан жаз.

— Кемчилигими билирге сюе эдим?

— Башындан башлаб, ахырына дери терсди. Жангыдан жаз. — Устаз кызыл къалам бла дефтерни тышына эки уллу ызлыкъ салды.

— Кечгинлик беригиз?..

— Кечгинлик береме. Ма, дефтеринги да жесинге береме...

— Мен не этерге керекме?

— Юйге барыб, сынау ишинги жаппа-жангыдан жазаргъа керексе. Ангыладынгмы?

— Ангыладым. Тынгылы ангыладым...

Студент, ишни неден башларгъа билмей, кѳб сагъыш этди... Табды. Неден башларгъа кереклисин табды. Дефтерни къызыл къалам бла ызланган тышын кетериб, жангы, башха тыш салды... «Бир-эки кюнден жиберирме ансы, билген этерикди», — деб келди студентни кѳлюне.

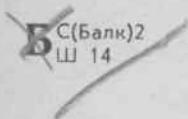
...Жаз сессия башланды. Назир Алиевич биринчи дерсин студентле сынау ишлерин къалай тамамлагъанларына жоралады.

— Темиржановдан онглу иш жазгъаныгъыз жокъду, — деб башлады ол сѳзюн, — студент болса — алай болургъа керекди...

□

БАШЛАРЫ

Кюйген тап	3
Ташкёпюр	9
Гулоч тыякъ	15
Къартны хапары	:	:	:	:	26
Письмо кёб сакълатьб келди	31
Тюбешиу	:	.	.	:	40
Бислиматны атасы	51
Махай той этеди	.	:	:	:	56
Солтан	.	.	.	:	62
Шеша	:	.	.	.	69
Дып деб, жанынгы кыйнама :	:	:	:	:	74
Тюкенде	.	.	.	:	76
Къабырда сермешиу	79
Палштоф багъасы бер!	82
Кёргениме ишекли туююлма	.	:	:	:	87
Устаз бла студент	91

Хасан Исмаилович Шаваев

ШРАМ ОТ ОЖОГА

На балкарском языке

Редактор **А. М. Заидов**

Художник **В. С. Орленко**

Художественный редактор **И. В. Чичкин**

Технический редактор **И. Х. Бабаев**

Корректор **З. Г. Гуляева**

Сдано в набор 14/VIII 1968 г.

Подпиано к печати 9/IX 1968 г.

Бумага типографская № 2. Формат 70×90^{1/32}.

Физ. печ. л. 3. Усл. печ. л. 3,51.

Уч.-изд. л. 3,12. Тираж 900 экз.

ЧО1089. Цена 12 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Заказ № 7495. Типография им. Революции 1905 г.

Управления по печати при Совете Министров

КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Бу китабны магъанасына бла полиграфия къуралыуна кесигизни бюсюреуюгюзню юсюнден жазарыгъызны тилейбиз.

Бизни адресибиз:
г. Нальчик,
ул. им. адм. Головки, 6
книжное издательство
«Эльбрус»